

BENGT
HEMMINGSSON

VASATIDEN

*Bokprojektet
Den svenska mynthistorien*

INNEHÅLLS- FÖRTECKNING

1. Innehållsförteckning

1. INTRODUKTION	
1.1 Källmaterialet	4
1.2 Tidigare forskning	4
1.3 Myntkataloger och myntbeskrivningar	5
2. MYNTRÄTT OCH MYNTORDNINGAR	7
2.1 Myntträtt och präglingsträtt	7
2.2 Hertigarnas myntträtt	8
2.3 Städernas myntträtt	10
2.4 Allmänhetens präglingsträtt	12
2.5 Kompaniets, bergslagens och enskildas kopparmyntningar	13
2.6 MYNTORDNINGAR	14
3. TRYCKTA OCH OTRYCKTA PLAKAT OCH FÖRORDNINGAR RÖRANDE MYNTVÄSENDET	
3.1. Kommunikationen med allmänheten	38
3.2. Årstrycket	39
3.3. Förteckningar och samlingar	40
3.4. Otryckta förordningar	40
3.5. Tryckta förordningar	51
4. KONTROLL AV VIKT OCH HALT	
4.1 Kontroll av myntningen	66
4.2 Probermästarearbetet	66
4.3 Problemen med myntverken i landsorten	67
4.4 Kopparmyntens ojämna vikt	68
4.5 Myntvikter	68
4.6 Rättsskipning	69
4.7 Kammarrätten	70
4.8 Falskmyntning	71
5. TILLFÖRSELN AV ÄDELMETALLER	
5.1. Bergsregalet	74
5.2. Det regala förköpet	74
5.3. Gamla och nya silvergruvor	75
5.4. Prospektering och mindre fyndigheter	77
5.5. Silverväxeln	77
5.6. Konfiskerat kyrksilver	79
6. MYNTVERKEN OCH DERAS ADMINISTRATION	
6.1 Överansvaret för myntningen	81
6.2 Redovisning och uppföljning	82
6.3 Myntmästare och myntskrivare	83
6.4. Kvinnliga myntmästare	83
6.5. De sociala nätverken	84
6.6. MYNTVERKEN	87
7. MYNTNINGEN I DE SVENSKA BESITTNINGARNA	
7.1 RYSSLAND OCH BALTIKUM	98
7.2 POLEN OCH NORRA TYSKLAND	103
7.3 SÖDRA OCH MELLERSTA TYSKLAND	105

8. MYNTTILLVERKNINGEN	
8.2. Nya präglingmetoder	109
8.3. Kopparmyntningen	110
8.4. Stämpling av plåtmynt	111
8.5. Stämpling av mynt	111
8.6. Gravering av präglingssvalar	112
8.7. Tillverkningsdefekter på kopparmynten	112
11. MYNTNINGEN I SVERIGE	
11.1 GUSTAV VASA 1521 – 1560	113
11.2 ERIK XIV 1560 – 1568	125
11.3 HERTIGARNA JOHAN OCH KARL 1568	129
11.4 DEN FÖRSTA INFLATIONS- PERIODEN 1568-1574	131
11.5 AVLYSNING OCH INVÄXLING 1574 – 1588	137
11.6 DEN ANDRA INFLATIONS- PERIODEN 1589 – 1593	142
11.7 SIGISMUND OCH KARL IX 1594 – 1611	152
11.8 HERTIG JOHAN AV ÖSTERGÖTLAND	161
11.9 Gustav II Adolf 1611 – 1632	164
11.10 KRISTINA 1632 – 1654	177
12. KASTPENNINGAR OCH REPRESENTATIONSMYNT	
12.1 Gustav Vasa 1521 – 1560	190
12.2 Erik XIV 1560 – 1568	190
12.3 Johan III 1568 – 1592	191
12.4 Sigismund 1592 – 1599	193
12.5 Karl (IX) hertig, riksföreståndare, kung 1560 – 1611	193
12.6 Gustav II Adolf 1611 – 1632	196
12.7 Kristina 1632 – 1654	199
13. MYNTBILDER: FÖRLAGOR OCH HERALDIK	
13.1. Förlagor, prover och godkännanden	200
13.2. Målningar och kopparstick som förlagor	201
13.3. Riksvapnet	202
13.4. Ordenskedjor	203
13.5. Landskaps- och stadsvapen	203
13.6. Trekronorstjuven	204
14. MYNTFYND	
14.1 Olika slags fynd	206
14.2 Tillvaratagande och publicering av fynden	206
14.3 Några viktigare myntfynd	207
15. POLLETTER	
15.1 De äldsta svenska polletterna	206
15.2 Polletternas övriga användningsområden	206
15.3 1627 och 1639 års myntpolletter från Stora Kopparberg	206

KAPITEL 1: INTRODUKTION

1. INTRODUKTION

Vasatidens mynthistoria speglar på många sätt Sveriges utveckling mot 1600-talets stormakt. Utan Gustav Vasas ansamlade silverskatt hade förmodligen inte det första steget mot Östersjöväldet, Estlands införlivande, varit ekonomiskt möjligt att genomföra. För det slutliga steget, Gustav II Adolfs ingripande i Tyskland, spelade kopparpolitiken och kopparmyntningen en stor roll som skapare av likvida medel i en ekonomi som fortfarande till stor del var baserad på naturprodukter.

Trots myntningens viktiga roll i den ekonomiska politiken har ingen övergripande granskning av det skriftliga källmaterialet som rör den gjorts sedan 1800-talet. Värdefulla specialstudier har visserligen publicerats sedan dess, men delvis har det rört sig om biprodukter av större undersökningar av den ekonomiska politiken under 15- och 1600-talen. En allsidig genomgång ur ett numismatiskt perspektiv har med andra ord saknats.

Det bör dock poängteras att detta inte är en akademisk avhandling. Även om ett antal frågeställningar belyses, så har inte avsikten varit att problematisera, finna några slutgiltiga svar eller att utveckla någon ny teori och metodik.

Avsikten med föreliggande volym i *Den svenska mynthistorien* är i första hand att presentera det otryckta och tryckta källmaterialet såsom underlag för framtida studier. Litteraturförteckningen har samtidigt gjorts så fylld som möjligt och stor omsorg har lagts ner på hänvisningarna i noterna.

1.1 KÄLLMATERIALET

Den största delen av det för Vasatidens mynthistoria relevanta källmaterialet återfinns vi i Kammararkivet. När det gäller kungliga brev och förordningar rörande myntning- en är riksregistraturet i Riksarkivet den viktigaste källan.

Fig. 1 Slottet Tre Kronor i Stockholm efter branden den 7 maj 1697. Samtida teckning utförd av en tysk besökare. Endast den nybyggda norra längan – till höger, sedd från Skeppsbron – klarade sig i huvudsak oskadd.

Riks- och Kammararkiven har gått olika öden till mötes under århundradena och båda har på resans gång gjort förluster i sina bestånd.

Intill 1697 förvarades båda arkiven på Stockholms slott.¹ I den förödande branden samma år klarade sig Kammararkivet förhållandevis bra. Handlingarna blev i stort sett räddade, men en del skadades och andra blev utryckta ur sina sammanhang. Följden blev att en hel del bundna volymer gick sönder och lösa handlingar slängdes tills vidare ner i säckar utan någon som helst ordning.²

Efter branden fördes huvuddelen av Kammarkollegiets handlingar till amiralitetshuset på Skeppsholmen, där hela den övre våningen uppläts åt arkivet. En del arkivalier blev dock kvar på slottet under den ej avbrända norra flygeln. År 1755 flyttade Kammarkollegiet med kansli, kontor och arkiv till det Wrangelska palatset på Riddarholmen, där nu Svea hovrätt inryms. I palatset förvarades också en hel del av Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens samlingar. Söder om Wrangelska palatset – och delvis sammanbyggt med detta – låg det s.k. Cruusiska huset, som också inköpts av kronan. Kammarkollegiet disponerade även en del lokaler i detta hus.

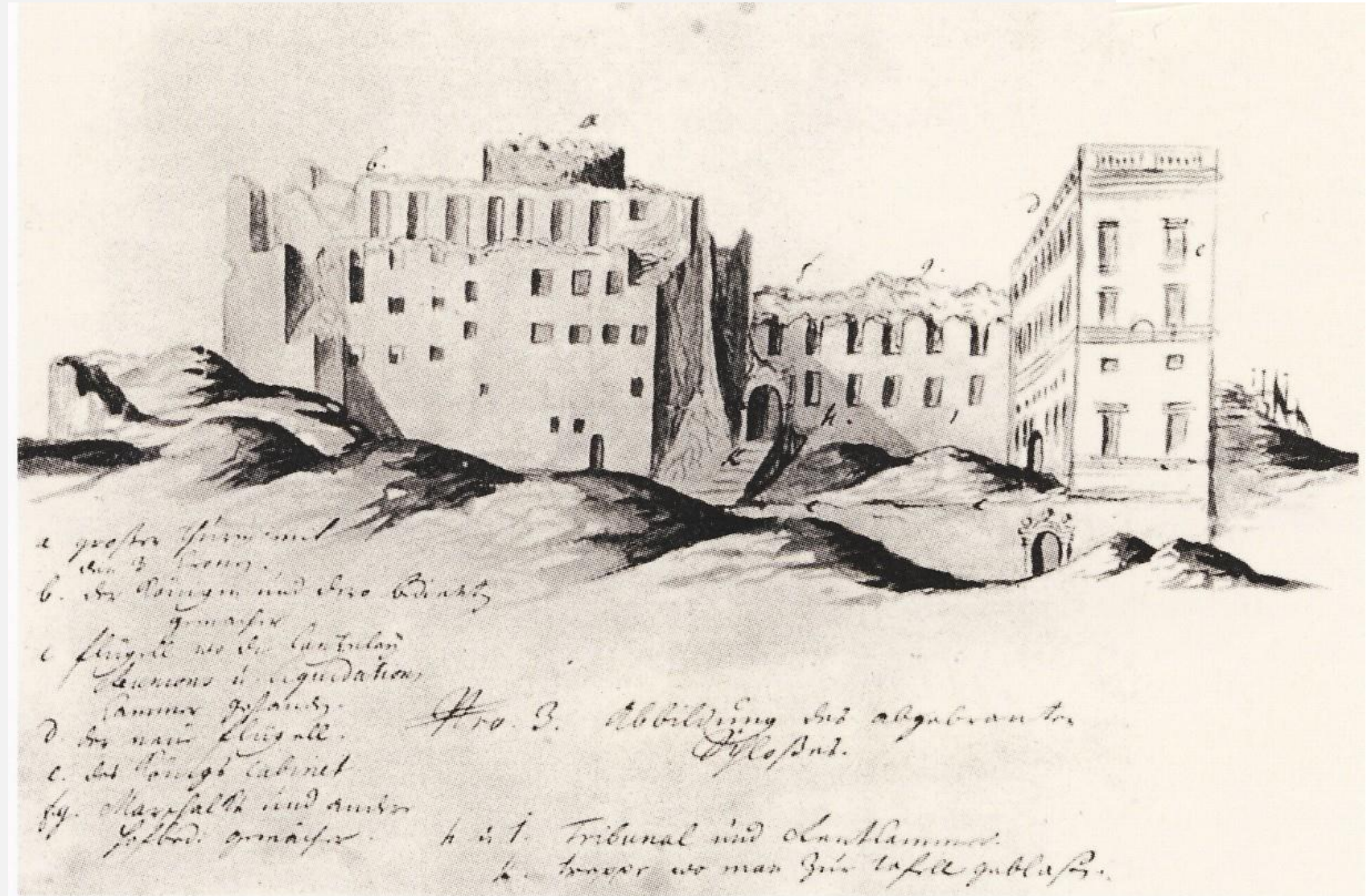
Natten mellan den 14 och 15 november 1802 utbröt en häftig eldsvåda i det Cruusiska huset. Den väckte ett stort uppseende och satte spår i såväl samtida konst som memoarer. Elden spred sig till Wrangelska palatset, som också blev illa åtgånget. Återigen blev räddade handlingar skadade och sammanblandade. Antalet förlorade handlingar tycks inte ha varit stort; i en förnyad brand år 1807 som drabbade en nyuppförd byggnad på platsen för det nedbrunna Cruusiska huset blev dock förhustema avsevärda.³

Sammanfattningsvis var Kammararkivet inte lätt att hitta i för utomstående när numismatiker och historiker började intressera sig för det på allvar vid mitten av 1800-talet. Föreståndare för arkivet sedan 1839 var Carl Sandberg,

Fig. 2 "Eldsvådan på Riddarholmen i natten emellan den 15 och 16 november 1802, sedd frn H.s D:t Prins Hessensteins hms". Kolorerat kopparstick av Martin Heland (1765-1802). Uppsala Universitetsbibliotek.

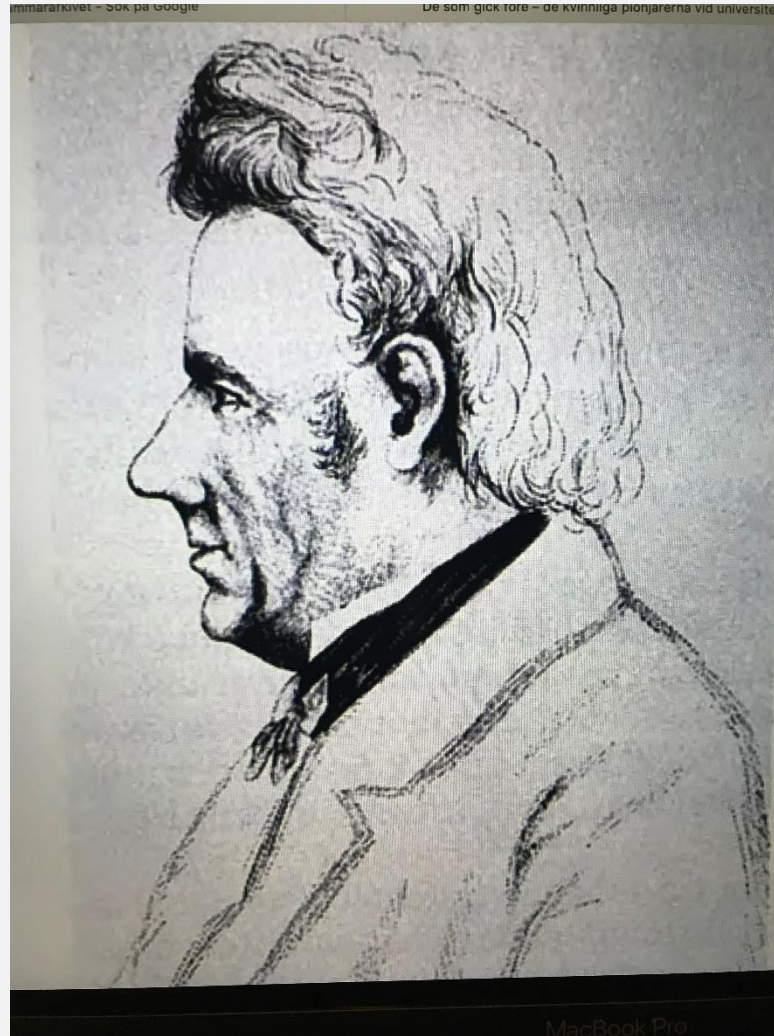
SLOTTET EFTER BRANDEN 1697

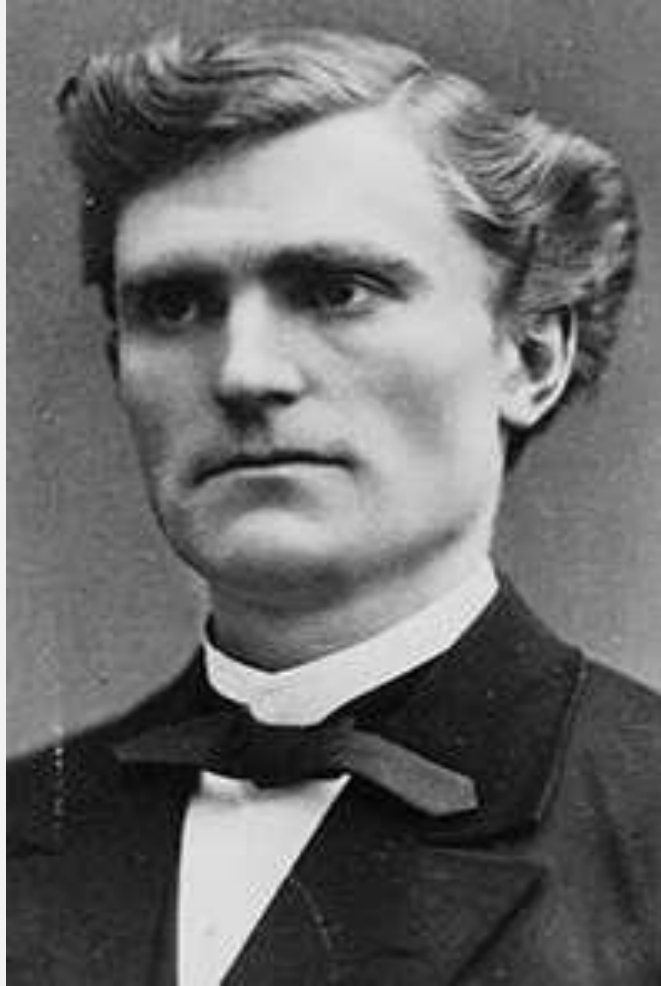
RIDDARHOLMS- BRANDEN 1802

CARL SANDBERG

HANS FORSELL

A. W. STIERNSTEDT

AUGUST STIERNSTEDT
Stiernstedtska släktföreningens arkiv, RA

BIRGITTA ODÉN

KAPITEL 2: MYNTRÄTT OCH MYNTORDNINGAR

2. MYNTRÄTT OCH MYNTORDNINGAR

Fig. 1 Riksrådets privilegiebrev för Stockholms stad, daterat 1 maj 1436. Bland annat fastställdes att borgmästare och råd skulle handha och kontrollera myntningen. Foto: Stockholms stadsarkiv.

2.1 MYNTRÄTT OCH PRÄGLINGSRÄTT

Rätten att prägla mynt har sedan länge ansetts vara ett *regale*, dvs en av de för staten som makthavare tillkommande höghetsrättigheterna. Redan under det romerska rikets tid gjorde kejsaren anspråk på ensamrätt till mynthögheten. Under folkvandringstiden skedde en uppluckring på området, men under det karolingiska kungadömet drevs frågan om en enhetlig myntpolitik åter med kraft.

Under feodaliseringen av det medeltida samhället fick vasallerna genom förläningar helt eller delvis överta rätten att prägla mynt. Det europeiska myntregalet kom således att handla om tre olika rättigheter: (1) rätten att utfärda bestämmelser rörande myntväsendet, dvs mynthögheten; (2) rätten att framställa mynt och (3) rätten att dra ekonomisk nytta av utmyntningen. Dessa rättigheter kunde vara samlade på en och samma hand, men kunde också genom förläningar vara spridda på olika rättsinnehavare.¹

I Sverige nådde feodaliseringen inte lika långt som på kontinenten. Såväl kyrkan som jarlen – och kanske vissa städer – har dock under tidig medeltid haft eller tagit sig rätten att prägla mynt, vilket framgår av inskrifter och myntbilder.

De skriftliga källorna flyter rikligare under senmedeltiden, varför några förhållanden på mynträttens område kan skönjas. I 1436 års privilegiebrev för Stockholm sägs att när kungen och rådet enats om myntföten, skulle myntningen och kontrollen av den överlämnas till borgmästare och råd i staden, mot att de erlade slagskatt som kronan

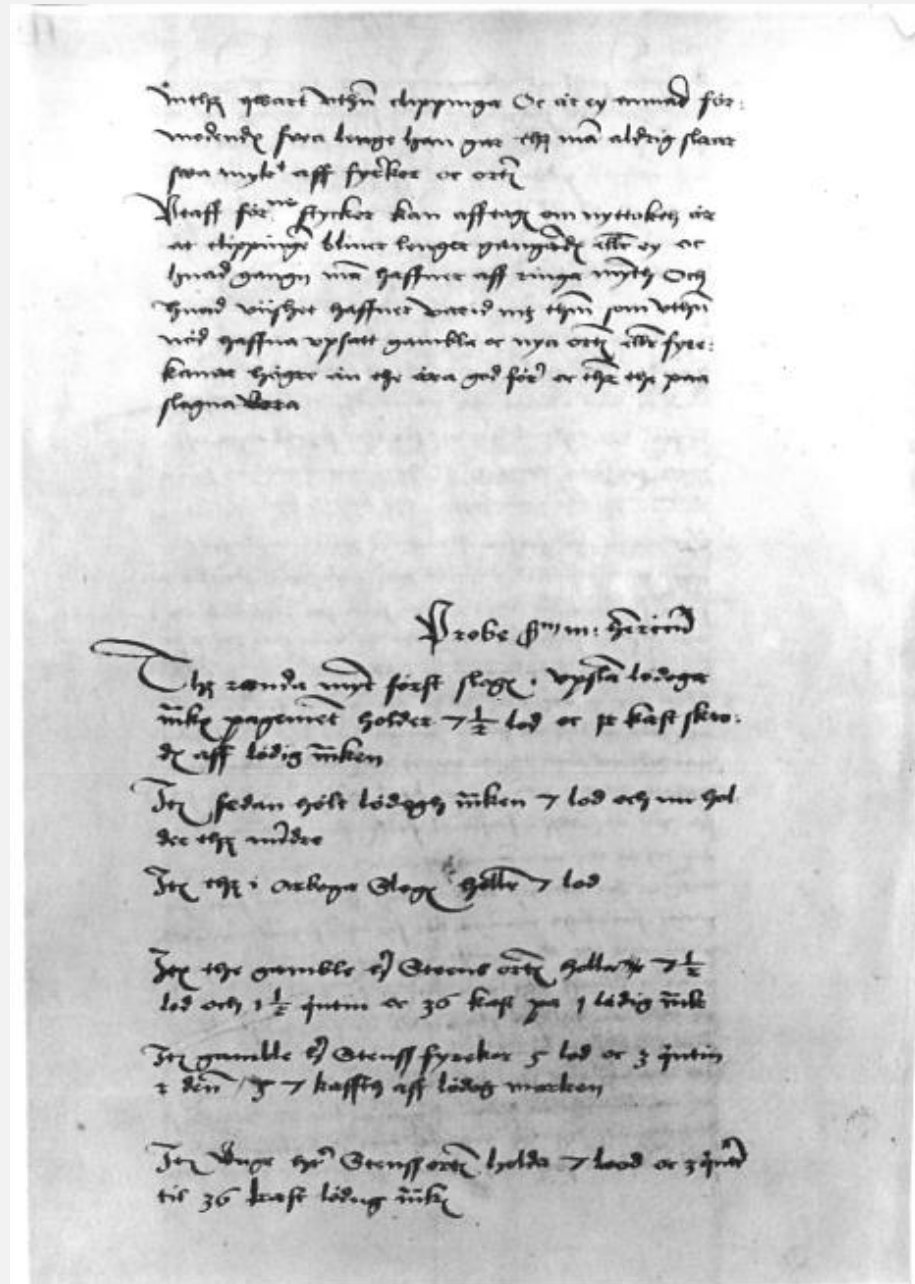
”av ålder” uppburet.² Tanken bakom detta arrangemang var att rådet skulle vara en hämmande faktor om kungamakten ville försämrare myntet, medan borgerskapet fyllde en kontrollfunktion. Kungen skulle dock som förr ensam få åtnjuta den ekonomiska fördelen av myntningen.

I den äldsta kända myntordningen, slutet år 1449 mellan Karl Knutsson och myntmästaren Heyne van Nadelwijk, nämns inte rådets medverkan.³ När kungen fyra år senare utfärdade en stadga om myntet fick dock rådet bekräfta densamma.⁴

Under riksföreståndarperioderna har rådets inflytande över myntningen gett avtryck i det skriftliga källmaterialet. Såväl stadgar som myntordningar har utfärdats genom dess medverkan. Under perioderna då unionen återupprättades hävdade dock den danske kungen sin självständiga rätt gentemot rådet. 1497 års myntordning är således upprättad direkt mellan kung Hans och myntmästaren i Stockholm.⁵

Ären kring 1510 var rådets främste medlem, ärkebiskopen Jakob Ulvsson, involverad i myntpolitiken. Den haltsänkning som diskussionerna mellan rådet och Svante Nilsson mynnade ut i fick dock riksföreståndaren skulden för. Rådet förebrädde herr Svante för att han ”föredrat och förargat” myntet, vilken ingen kung skulle vågat göra utan sitt råds grundliga övervägande och samtycke. Herr Svante hade uppenbarligen slutit kontrakt med myntmästaren utan rådets medverkan och dessutom låtit mynta på Stockholms slott utan dess insyn. Inte heller hade de ”gode män” som staden utsett för att ta prover av varje smältning fått utföra sitt arbete.⁶

HANS BRASKS KOPIEBOK

DANIEL
HANSSONS
KOPIEBOK

51

Anden Ordning by ifrån den 2. Januari og in till den
9 februari 1569.

Eg. uti fin.	14 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	16 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	73 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	2 lsd
Öfver tillförsel.	70 lsd

Anden Ordning 1569 ifrån den 10 februari og in till den 16 juli 1569.

Eg. uti fin.	14 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	16 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	71 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	2 lsd
Öfver tillförsel.	69 lsd

Anden Ordning, ifrån den 18 juli og in till den 2. Octo.
bris 1569.

Eg. uti fin.	12 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	16 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	85 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	2 lsd
Öfver tillförsel.	83 lsd

Anden Ordning, ifrån den 2. Octobris og in till den 31 Dec.
bris 1569.

Eg. uti fin.	10 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	16 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	102 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	2 lsd
Öfver tillförsel.	100 lsd

Anden Ordning Anno 1569.

Eg. uti fin.	1 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	1 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	74 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	6 lsd
Öfver tillförsel.	68 lsd

Anden Ordning Anno 1569.

Eg. uti fin.	17 lsd
Utsedelat på 1 lsd. minsk.	1 lsd
Lön efter 1 lsd. fin. tillförsel.	17 lsd
Minstare till 1 lsd. fin. tillförsel.	1 lsd
Öfver tillförsel.	16 lsd

KAPITEL 3: TRYCKTA OCH OTRYCKTA PLAKAT

3. TRYCKTA OCH OTRYCKTA PLAKAT OCH FÖRORDNINGAR RÖRANDE MYNTVÄSENDET

3.1. KOMMUNIKATIONEN MED ALLMÄNHETEN

Ett källmaterial av stor betydelse även för den numismatiska forskningen utgörs av de plakat och förordningar – tryckta och otryckta – som var avsedda att delges allmänheten.¹

Enligt de medeltida lagarna var tinget det forum som kungamakten och dess representanter var hänvisade till när det gällde att sprida information. Det kom länge också att fungera som den självklara platsen för kommunikation mellan den världska makten och folket. Dit kom befallningsmän med kungliga förordningar och såg till att de blev upplästa för allmogen. Vid samma tillfälle passade de också på att fråga den församlade menigheten om allt möjligt som var av intresse för kronan, säkerligen också sådant som rörde myntväsendet.

I Sverige uppstod tidigt marknader i samband med ting. Handel bedrevs också vid kult- och offerplatser och senare förlade kyrkan sina högtider till marknadsplatser som ursprungligen stött på hedniska offerställen. Genom sina årliga kyrkofester bidrog kyrkan också till att skapa nya marknader, så kallade mässor, vilka hölls i såväl stiftsstäder som på andra platser.

Den tidigaste formen för kommunikation med allmänheten rörande myntfrågor var därför antingen via personlig närvaro vid ting och marknadsplatser eller via brev riktade till menigheten vilka lästes upp av en närvarande fogde eller befallningshavare. Den politiska och administrativa informationen kom under unionsstriderna på 1400-talet alltmer att flyttas över till marknaderna, där den kom att förbli ända till början av 1600-talet. Gustav Vasa övertog på så sätt en kommunikationskanal som redan etablerats under Sturarnas långa perioder av riksföreståndarskap. Exempelvis vet vi att Svante Nilsson uppehöll sig vid distingen i Uppsala i början av år 1510, då han talade med de närvarande stockholmsborgarna om mynnet.²

Myntpolitiken var en ständigt källa till friktion i relationerna mellan Gustav Vasa och undersåtarna under de första åren av hans regering. En av de tidigaste framställningarna i denna fråga är typisk för Gustavs sätt att kommunicera. Vid mormässan i Västerås i september 1523 upplästes ett längre brev från kungen, vari bl.a. frågan om klippingarnas giltighet avhandlades. Med retorisk skicklighet försvarade kungen sin prägling av dessa underhålliga mynt och framförde ödmjukt att han skulle sammankalla ett möte, där riksrådet och "de förståndigaste i landet", både andliga och världska, skulle dryfta frågan. Vad man där kom fram till skulle Gustav rätta sig efter. I ingressen till brevet sägs uttryckligen att det "ock må förkunnas annorstädes i landet", vilket innebär att kopior av det också skickats ut till andra delar av riket.³

Hur breven bevarats säger också en del om hur de ursprungligen har kommunicerats. Efter herredagen i Vadste-

na vid årsskiftet 1523/24 underrättade kungen alla andliga och världska män i Dalarna om det fattade beslutet angående klippingarnas nedsättning. Originalbrevet med vidhängande sigill har sparats i ett band med handlingar från Stora Tumas kyrka i Dalarna, där den s.k. landskistan torde ha förvarats.⁴ Med all sannolikhet har liknande underrättelser sänts ut även till andra delar av landet, kanske med olika tidsintervall och avsedda att förkunnas i olika sammanhang. Ungefär samtidigt – den 10 januari 1524 – gav nämligen kungen tillkänna även för Jönköpings borgare att klippingens värde nedsatts, men informerade samtidigt om att ett möte med danskarna skulle äga rum i staden.⁵

Det sistnämnda brevet har bevarats i Jönköpings rådhusrådkiv; liksom i fallet med skrivelsen till Dalarna så har inga kopior på den utgående skrivelsen återfunnits i de centrala arkiven. Detta illustrerar det spröda källäget för Gustavs tidiga regering. Vi kan med andra ord inte utgå från att alla brev rörande myntfrågor har bevarats.

Gustav var uppenbarligen angelägen om att försöka behålla ett personligt tilltal i sin kommunikation med allmogen. I flera av breven där myntfrågor behandlas så beklagar han att han ej själv kunnat infinna sig och komma till tals, så t.ex. i den långa skrivelsen från mitten av januari 1539.⁶ Den har bevarats i avskrift i riksregistraturet och i anslutning därtill meddelas, att den utgått till såväl tjugondagsmarknaden i Enköping som distingen i Uppsala och samtungen i Strängnäs, samt till Kalmar län och menige man i Småland. Det noteras också att skrivelsen "utgånit först i Uppsala 15 januari 39". Detta är således återigen ett exempel på att informationen tog tid att spridas, när man avsåg att nå ett sådant tidsbegränsat forum som en marknad utgjorde.

Erik XIV synes ha eftersträvat att kommunicera med menigheterna på samma sätt som fadern. I det stora tryckta mandatet av den 1 maj 1563 angående bl.a. förbud mot mynts utförelse och främmande mynts värdering, känns nämligen retoriken igen.⁷

Vid distingen i Uppsala 1565 var det också kungens avsikt att själv infinna sig; han uteblev dock som han själv säger, dels på grund av att hans närvaro var påkallad i Stockholm i anledning av det pågående kriget, dels på grund av väderleken och det rådande menföret. I stället sände han sin betrodda sekreterare, Olov Larsson. Bland de avhandlade frågorna fanns även den uppkomna dyrtiden, vilken kungen skylld på folkets "förakt" för mynnet.⁸

Att kungen själv också varit involverad i formuleringen av förordningarna visar en anteckning i hans dagbok den 26 november 1566: "gavs ut ett påbud om guldmyntets och dalarnas värde och förbjöds allt mynts utförelse av riket."⁹ Den version av förordningen ifråga som utgick av trycket är daterad två dagar senare.¹⁰

Fortfarande spreds dock inte informationen synkroniserat över landet. Det visas av det faktum att prokuratorn och sekreteraren Jöran Persson uppenbarade sig i rådstugan i

KAPITEL 4: KONTROLL AV VIKT OCH HALT

4. KONTROLL AV VIKT OCH HALT

4.1 KONTROLL AV MYNTNINGEN

De kontrakt eller myntordningar som utfärdades för myntmästarna innehöll, förutom föreskrifter om vikt och halt, även bestämmelser om högsta tillåtna avvikelse vid präglingen, det s.k. remediet. Vi har dock relativt liten insikt i hur kontrollen av myntningen gick till, om den skedde fortloppande eller via stickprov.

I kontraktet av år 1524 med myntmästaren i Västerås, Gynther Laays, sägs att kungen skall "skicka några som där skola taga vara uppå" att allt gick rätt till vid myntningen. De skulle också ta några mynt ur varje verk (smältning) och förvara dem för eventuell framtida prövning, i det fall att "därutinnan något tvivel komma kunne".¹

Gustav Vasa synes inte ha haft något större förtroende för sina myntmästare. I juni 1544 skriver han till slottsfogden i Stockholm, Botvid Larsson, och ber honom att ta hand om de prover, som Mårten myntskrivare tagit ur myntningen på Svartsjö. Botvid skulle inte låta någon annan få händerna på dessa, innan kungen var tillbaka från sin resa. Kungen preciserade noggrant hur proverna skulle tas; av varje gjutning skulle ett tas av "nedsmältningen", det andra av "verket". Med detta menades att man skulle behålla ett prov av silvret innan det legerades med koppar, och ett av verksilvret.²

Kungen hade tydligen anledning att fortsätta att vara vaksam, eftersom han i början av året därpå skriver till kammarrådet Lars Organista och uppmanar honom att ha "nöje akt och tillsyn uppå smältningen, proberingen och tillsättningen" av silvret till myntningen i Svartsjö. Han skulle också kontrollera alla övriga led i präglingen: utgjutningen, skroddningen och sjudningen.³

En vecka senare – den 6 februari 1545 – skrev kungen till myntskrivaren Mårten Jonsson och klagade över den fortsatt höga avgången av silver vid myntningen. "Kunne vi icke annorlunda tänka, än att det sker antingen av ett förrädeligt försåt, eller ock av en mäktas försummelse", skrev kungen upprört. Mårten uppmanades att tillsammans med Lars Organista och silverskrivaren Rasmus Nilsson hålla noga uppsikt över den gjutning som var för handen.⁴

När Gustav år 1556 ville öppna Stockholms myntverk igen framhöll han för sonen Erik, att det var viktigt att det "måtte bliva nöje aktat både med proven och vikten efter var lödig mark, eljest sker därutinnan stor falskhet och bedrägeri".⁵

Det samtidigt upprättade myntverket i Åbo vållade kungen likartade problem.⁶ En alltför stor avgång vid smältning och legering av silver betraktade Gustav som försök till förmillning; kanske ville han med sina återkommande undervisningar om de olika tekniska momenten i mynttillverkningen visa att han var kunnig på området och därmed sätta sig i respekt hos sina underlydande.

Med Gustav Vasas frånfalle upphörde den kungliga inblandningen i myntningen på detaljnivå; därmed har san-

nolikt också kontrollen försämrats. Detta var antagligen orsaken till att myntmästarna Jost och hans Höijer (far och son) under en lång följd av år på 1560- och början av 1570-talen kunde upparbeta en stor skuld till kronan i sin verksamhet (se nedan).

En allvarigare anklagelse var dock att Hans Höijer skulle ha präglat underhaltiga mynt. I slutet av september 1574 utgick ett brev till stathållarna på Stockholms slott, vari Johan III sade sig ha blivit underrättad om att Höijers småmynt skulle vara "halvparten ringare uti konet på var lödig mark" än vad myntordningen foreskrev.⁷

Ett par dagar senare hölls därför en prövning av olika mynt, präglade mellan åren 1568-74, på Stockholms slott i närvaro av bl.a. stathållaren Jacob Bagge, kunglige sekreteraren Rasmus Ludvigsson och myntskrivaren Mats Andersson. Själva myntproberingen utfördes av guldsmederna Antonius de Croeck och Heinrich Vorrat samt Hans Höijer själv.⁸ Resultatet av undersökningen blev att Höijer ansågs ha fiskat med småmyntens silverhalt. Myntgravören Mikael Hohenauer och präglaren Johan hölls också för medansvariga, eftersom de inte underrättat kungen om missförhållandena.⁹

4.2 PROBERMÄSTARÄMBETET

Hans Höijer torde dock ha träffat en uppgörelse med kungen om sina tidigare försyndelser, vilket innebar att han också togs till nåder igen. I januari 1576 utsågs han nämligen till den förste överkontrollanten för såväl guldsmederna som myntmästarna i Sverige. Hans uppgift skulle enligt den kungliga fullmakten vara att proba det guld och silver som tillverkades i Stockholm och andra städer samt undersöka de utländska mynt som infördes i landet. I hans arbetsuppgifter ingick även att försöka hindra utförseln av svenska mynt.¹⁰

Jämte titeln Kungl. Maj:ts proberare eller probarmästare återfinns vi benämningarna riksvärde, riksverdein eller riksguarden (från medeltidslatinets *g(u)ardianus*) på utövarna av denna syssla. Från att i början ha varit ett självständigt ämbete insorterades tjänsten så småningom under Generalbergsämbetet, även benämnt Bergsämbebet. I juni 1649 ändrades organisationens namn till Bergskollegium. Det fungerade även fortsättningsvis som ett centralt ämbetsverk med tillsyn över den svenska bergshanteringen och metallförädlingen.¹¹

Efter det att Hans Höijer avlidit 1582, övertogs befattningen som probarmästare av gravören vid myntverket i Stockholm, Mikael Hohenauer. En bekräftelse på utnämningen utfärdades i början av följande år.¹² Hohenauer hade tidigare erfarenhet av probarmästarsysslan; under sin tid i den habsburgske kejsarens tjänst hade han nämligen varit verksam som värde i såväl Prag som Siebenbürgen.¹³

Senast i februari 1589 avled Hohenauer och Henrik

KAPITEL 5: TILLFÖRSELN AV ÄDELMETALLER

5. TILLFÖRSELN AV ÄDELMETALLER

5.1. BERGSREGALET

Av det medeltida källmaterialet kan vi dra slutsatsen, att kontinental regalrätt inom bergsnäringen var känd i Sverige.¹ De äldsta kända bestämmelserna är från 1300-talet och utgörs av bergsordningar och privilegier utfärdade för enskilda bergslag och gruvor. Bergslaget var ett område inom vilket bergsmännen hade privilegium att bryta malm. De antas i allmänhet ha varit ägare till marken där fyndigheten fanns, men de bergsordningar som bevarats innehåller inte några bestämmelser som går in på äganderätten till mineralerna eller hur rätten till gruvan uppkommit.

Den första allmänna gruvlagstiftningen utgörs av ett tillägg till Kristoffers landslag, vilket antas ha tillkommit under perioden 1442- 48, samt av ett rådsbeslut från 1485.² Av dessa källor framgår att det då fanns tre slags gruvor: på frälsejord, på skattejord samt gruvor på kronojord och allmänningar. De förstnämnda tillhörde frälsejordens ägare. Kronan hade i dessa fall ingen rätt till mineralen och kunde inte heller framtvunga gruvdrift. Även fyndigheter på skattejord tillhörde jordägaren. Denne var dock tvungen att betala skatt till kronan för gruvdriften, i likhet med vad som gällde hans nyttjande av jorden. I det fall att en skattskyldig inte utvann en fyndighet kunde kronan överta den.

Gruvor på kronojord och allmänningar hörde enligt tillägget i Kristoffers landslag "konungen enskilt till". Att fyndigheter på allmänningar ansågs tillhöra kronan förmodas utgöra den första bestämmelsen om en form av gruvregal. Under 1500-talets senare del utvidgades bestämmelsen successivt till att också avse frälsejord. I ett brev år 1551 fastslår Gustav Vasa att "alla malmberg i Sverige lyda till Sveriges krona och icke till några bergsmäns- eller bondehemman".³

Sverige fick dock ingen samlad bergs rätt förrän utfärdandet av 1649 års privilegier med bl.a. Stora Kopparbergs gruvartiklar och jämsbergsordningen. I den sistnämnda fastslås bergsregalet: "alle gruvor av vad slags malm och metall de helst äro, skole räknas och hållas för kronenes regal verk."⁴

5.2. DET REGALA FÖRKÖPET.

1512 års privilegier för Sala silvergruva innehöll också bestämmelser rörande det utvunna silvrets försäljning. Det skulle levereras till myntverket i Stockholm eller Västerås, vid hot om förlust av silvret och andelen i gruvan samt 40 marks böter.⁵ Liknande bestämmelser gällde även för gruvan vid Silbberget.

De privilegier och ordningar som utfärdades av Gustav Vasa och hans söner rörande silverfyndigheter innehöll genomgående en klausul om förköpsrätt. Förbudet att sälja till andra var dock svårt att upprätthålla. Såväl malm som silver såldes illegalt, eftersom kronans ersättning låg långt

under marknadspriset. Hoten om allt strängare straff synes inte ha avhållit de mest riskbenägna bergsmännen; istället var det nya former för räkenskapsföring och ändrade rutiner vid smältning som ökade möjligheterna att kontrollera produktionen.⁶

Priset på silver sattes efter förhandlingar med bergsmännen, men de senare hade svårt att få gehör för sina argument. År 1529 krävde Gustav Vasa att få köpa silver för 12 eller högst 14 mark per lödig mark, under hot om en nyordning vid Salberget.⁷ Detta ledde tydligen till våldsam klagomål, eftersom kungen ett par veckor senare medgav att bergsmännen kunde få sälja silver som förut för 16 mark intill larsmässan (10/8), därefter skulle de endast få 12 mark.⁸

Detta skall jämföras med uttaget ur en lödig mark silver enligt 1529 års myntordning, som uppgick till 24 mark. Kungen fick således 100% avans på det köpta silvret. 1530 höjdes silverpriset temporärt till 1 mark per lod, dvs 16 mark per mark lödig, för att stödja underhållet vid gruvan.⁹ Denna ersättning kom sedan att bli gängse under Salagruvans storhetstid i slutet av 1530- och början av 1540-talen.¹⁰ Under åren 1536-1540 präglades markmynten efter en myntfot om 25,6 mark per lödig mark finsilver; från och med 1540 uttogts 35 mark. Kronans vinst på silverköpet fortför med andra ord att vara betydande.

Silverköpet var emellertid inte den enda formen för beskattning av gruvproduktionen. Sedan 1512 hade kronan dessutom rätt till var tionde bår malm, men från och med augusti 1535 krävde man ut en sjundedel av det färdigdrivna silvret.¹¹

Uppbörden av silver i kammaren steg drastiskt till följd av den höjda produktionen vid Salberget i kombination med det ökade skattestrycket. Någon anledning att lindra pålagorna såg dock inte kungen, utan det stora överskottet av silver tesaurerades.

Inte heller den stora inflationsperioden under 1570-talets början förmådde de styrande att ändra silverköpets villkor mer än marginellt; år 1572 betalades 32 mark per lödig¹² - vilket var en avsevärd ökning från tidigare, men liten om man jämför med uttaget vid myntningen, som uppgick till inte mindre än 204 1/4 mark under samma år. Det låga inköpspriset skapade dock konflikter mellan kungen och bergsmännen i början av 1570-talet och Johan III tvingades tidvis att ge Salberget skattefrihet.¹³

Under senare delen av 1500-talet sjönk produktionen vid Salagruvan dramatiskt, samtidigt som förhoppningarna om att hitta nya rika fyndigheter inte infriades. Gruvornas roll för silverförsäljningen minskade således kraftigt. En prisuppgift från 1602 ger vid handen, att hertig Karl då betalade 14 öre per lod, dvs 28 mark för en mark bergsilver, samtidigt som skatt skulle erläggas med en tredjedel av erhållet silver.¹⁴ Kronans vinst på det köpta silvret skulle således uppgå till ca 10 mark per lödig om det omvandlades till 1-ören enligt 1594 års myntordning.

KAPITEL 6: MYNTVERKEN OCH DERAS ADMINISTRATION

6. MYNTVERKEN OCH DERAS ADMINISTRATION

6.1 ÖVERANSVARET FÖR MYNTNINGEN

I centrum för landets finansförvaltning stod kammaren, som från 1540-talet delades i två avdelningar, räknekammaren och räktekammaren. Medan den första kontrollerade räkenskapsföringen – den tidens "riksrevisionsverk" – var räktekammaren en kassa för centralregeringens behov. Till denna inbetalades pengar från de lokala fogdarna, jämte andra inkomster.¹ Vanligtvis gick uppbörden från myntningen också via räktekammaren.²

Kammarens personal har även haft en övergripande tillsyn över myntningen. Under Gustav Erikssons tid som riksförståndare var först hans kansler, Johannes (Jöns) Laurentii, involverad i kronans penningförvaltning. Han levererade vid ett flertal tillfällen silver till myntmästaren i Uppsala och mottog färdigpräglade mynt från honom för Gustavs räkning.³

Redan följande år – 1524 – var en annan prästman, herr Nils, involverad i kronans medelsförvaltning. Han mottog bl.a. ett lån om 300 mark för inköp av silver för myntningen från en lyxbok köpman. Nils kallas då för "rentemester".⁴

I april 1525 omtalas en ny kammarmästare i kungens tjänst, Olof Bröms. Även han hade kyrklig bakgrund och var utbildad vid universitetet i Wittenberg, där han studerat samtidigt med Olaus Petri.⁵ Hans register över in- och utbetalningar för tiden december 1526 t o m mars 1528 har bevarats; däri ingår bl.a. redovisningen för de olika smältningarna vid myntet i Stockholm.⁶ Vid sidan av sin post som kammarmästare torde Bröms senare även ha fungerat såsom myntskrivare.⁷

Genom de kraftigt ökande intäkterna från Salagruvan från 1530-talets mitt blev det nödvändigt att tillsätta en kamrerare för uppbörden av silver, som även skötte leveranserna av tackor till myntningen och mottog de nypräglade mynten. Till denna syssla utsågs Erik Mattei, som sedan blev stationerad i Västerås, där myntverket var inhyst under åren 1538–40.⁸

År 1538 ankom Conrad von Pyhy till Sverige. Under de följande åren omformade han den svenska centralförvaltningen på ett genomgripande sätt. För finansförvaltningens del innebar det att ett kammarråd på tre personer gavs den översta ledningen och att den ovan nämnda delningen i en räkne- och en räknekammare genomfördes. Pyhy hade varit i såväl kejsaren Karl V:s som kung Ferdinands av Österrike tjänst och säkerligen stödde han sig på sina erfarenheter därifrån vid sitt reformarbete i Sverige.⁹

Att von Pyhy även varit involverad i myntfrågor under sin tid som kung Gustavs kansler visar hans efterlämnade anteckningar.¹⁰ Det stora mandatet till distingsmarknaden i Uppsala vid nyåret 1540, var bl.a. utförelse av svenskt mynt förbjöds, går också tillbaka på ett koncept av von Pyhy.¹¹

I slutet av år 1543 föll von Pyhy i onåd, men hans förändringar inom förvaltningen blev bestående. Överste räktemästaren Lars Organista kom vid denna tid att inta plats

bland kammarråden och fick i denna egenskap inseeendet över myntningen.¹² Kung Gustavs brev rörande myntfrågor är till stor del ställda till Lars och hans kollega Björn Pedersson under dessa år.¹³ Under åren 1544–45 är instruktionerna angående myntningen ställda till Lars Organista ensam och nu verkar han ha fått rollen av en slags myntinspektör. Kungen klagar dock över att han lägger sig i för mycket; i juli 1544 uppmanas han att bara vara närvarande vid silversmältningar på myntet, då han skall ta prover.¹⁴

I slutet av januari 1545 skrev Gustav fortfarande till Lars Organista angående tillsynen över myntet, men snart övergår han till att adressera breven även till myntskrivaren Mårten Jönsson.¹⁵ Förmodligen hänger detta samman med att Lars successivt förlorade kungens förtroende.¹⁶

När myntverket i Åbo öppnades år 1556 fick kamreraren på stadens slott, Hans Thomasson, uppdraget att övervaka präglingen. Kungens brev angående verksamheten vid myntet är genomgående ställda till honom, liksom i frågor gällande redovisningen därifrån.¹⁷

Under Erik XIV:s tid hade silverkammaren stor betydelse för rikets finanser. Kungen ledde personligen alla utbetalningar från den och han uppbar själv silver från Salberget och andra gruvor. Även silver till myntningen levererades av honom. Kungen behöll således ett fast grepp över in- och utbetalningar till myntet och krävde att få alla leveranser till sig.¹⁸ Myntskrivaren Sven Björnsson dömdes t o m till döden år 1563 för att mot kungens förbud ha levererat mynt till räktekammaren.¹⁹ Efter denna händelse blev det regel under Eriks regering att den kungliga silverkammaren disponerade över myntets produktion.

Under de båda inflationsperioderna på 1570- och 90-talen tillsattes en myntföreståndare vid sidan av myntskrivaren. Verksamheten vid myntet ökade nämligen i sådan omfattning att en administrativ förstärkning blev nödvändig. Vid ett rådslag i juni 1572 behandlades frågan om kontroll av myntningen och under 1573 är Johan III:s brev och befallningar riktade till Olof Knutsson, inte till myntmästaren eller myntskrivaren.²⁰ Under åren 1589–93 fick Willem van Wijk fullmakt som myntföreståndare.²¹ De har som kontrollanter varit närvarande vid kronans silverinbetalningar, men har inte fört egna räkenskaper över myntets verksamhet. Räkenskapsföringen har liksom tidigare vilat på myntskrivaren.

Under slutet av 1500-talet gjordes försök att omorganisera kammarens arbete. År 1594 tillsatte Sigismund två kammarråd och utfärdade samtidigt en förordning för finansförvaltningen. De båda riksråden Gustaf Gabrielsson (Oxenstierna) och Göran Posse erhöll dessa poster. I Instruktionen för dem skrevs bl.a. att de skulle "hava inseeende med vårt och Kronans mynt" vidare skulle myntmästaren vara underställd kammarråden.²²

Kammarrådets verksamhet har dock i huvudsak bestått i att leda och övervaka arbetet, medan kammarens tjänstemän skötte de löpande ärendena. En räktemästare skötte

KAPITEL 7: MYNTNINGEN I DE SVENSKA BESITTNINGARNA

7. MYNTNINGEN I DE SVENSKA BESITTNINGARNA

7.1 RYSSLAND OCH BALTIKUM

7.1.1 Novgorod

Myntmästare	
Joakim Warenberg	1612-1613
Nefedka	1614-1617

Efter tsar Fjodor Ivanovitjs död år 1598 började en period i den ryska historien som kallas "den stora oredans tid". Med Fjodors bortgång utslocknade nämligen den rurska dynastin och både svenskar och polacker blandade sig i den tronstrid som följde. Sigismund Vasas son Ladislaus uppsattes för en kort tid – 1610-1612 – på tsartronen i Moskva under namnet Vladislav Zigimontovitj. Svenskarna i sin tur erövrade den 15/16 juli 1611 Novgorod under ledning av Jakob de la Gardie. Detta ledde till ett förbund mellan Novgorod och Sverige och det gjordes utfästelser om att välja en svensk prins till storfurste.

Det ryska riket var således splittrat i två delar, Moskva och Novgorod, men det polska väldet i den förstnämnda delen kom till ett abrupt och blodigt slut i oktober 1612. Vid valet av ny tsar var Gustav II Adolfs yngre bror, Karl Filip, en av kandidaterna. Det blev dock en inhemsk medtävlare, Michail Fjodorovitj av ätten Romanov, som avgick med segern.

Det skulle emellertid dröja till fredssluten i Stolbova 1617 – med Sverige – och Devlino 1618 – med Polen – innan Michails ställning konsoliderats. I mellantiden behärskade de utländska "interventionisterna", som de kallats av ryska historiker, stora delar av Ryssland. Svenskarna ockuperade således Novgorod fram till mars 1617.

De bevarade räkenskaperna från ockupationstiden visar klart att svenskarna lät prägla mynt i Novgorod.¹ De handlingar som ingår däri täcker bara perioden december 1613 till och med februari 1617.² Det första belägget för en svensk myntning i staden är dock ett bevarat avlöningskvitto utfärdat av myntmästaren i Novgorod, Joakim Warenberg, vilket omfattar perioden från den 26 maj 1612 till och med den 23 februari 1613.³ Eftersom räkenskaperna från och med december 1613 endast omnämmer rysk myntpersonal, så gällde kvittot förmodligen Warenbergs slutlön. Ett bevarat memorial från år 1614 visar också att svenskarna prägla mynt i Novgorod under år 1612.⁴ Troligen har myntningen i staden varit inställd efter februari 1613, för att återupptas i slutet av december samma år.

1612 års myntning synes dock ha varit av en mer begränsad omfattning än den som igångsattes vid årsskiftet 1613/14. Tydligt har man i första hand importerat svenska mynt för omsältning, även om man talar om en vinst på omprägling av gamla ryska mynt om 15% under 1612. Av de bevarade räkenskaperna att döma, så har svenskarna därefter myntat utan uppehåll i Novgorod från 1614 fram

till utrymningen av staden i februari 1617. Till myntningen har under hela tiden använts såväl uppköpt silver som inväxlade mynt.

Redan under andra halvåret 1611 sänkte de polska ockupanterna silverkopekens vikt till ca 0,60 gram, motsvarande en utmyntningsgrund av 3,4 rubel per grivenka (ryske viktenhet, motsvarande 204 gram) från den tidigare grunden, 3 rubel per grivenka eller 0,68 gram per mynt. En ytterligare sänkning av vikten genomfördes senare av polackerna, till ca 0,50 gram eller 4 rubel per grivenka. Denna utmyntningsgrund behölls i Moskva när Michail Fjodorovitj blev tsar år 1613.

Av någon anledning präglade svenskarna år 1614 efter myntfoten 3,75 rubel per grivenka. Först från mars 1615 började man slå kopekerna efter en standard om ca 4 rubel per grivenka. Det är möjligt att den bättre utmyntningsstandard behölls av politiska skäl. Under år 1615 inträffade dock en vändpunkt i relationerna mellan Novgorod och Sverige. Man började från svensk sida inse att vägen till tsartronen var stängd, och att Novgorod inte längre frivilligt skulle underkasta sig den svenska regimen. Relationen mellan ockupanterna och lokalbefolkningen blev alltmer ansträngd; någon anledning att bedriva en återhållsam myntpolitik fanns således inte längre.

Svenskarna har emellertid inte myntat i eget namn. Ryska forskare har i stället via stampstudier och sammansättningar av myntfynd identifierat svenskspråklingarna. Vid denna tid tillverkades nämligen myntstamper på ett mycket speciellt sätt i Ryssland. Stampsnidarna graverade först ett ämne med motivet i relief, precis som på ett färdigt mynt. Denna "matotjnik", som den ryska termen lyder, användes sedan som matris för att tillverka ett större antal – i det närmaste identiska – stamper.

Den svenska myntningen i Novgorod utgörs i stort sett av två typer.⁵ Mynten är på traditionellt ryskt vis slagna på silvertråd och bär den störtade tsaren Vasilij Sjujskis namn. Några nya matotjniker tillverkades inte för den svenska myntningen, utan man återanvände gamla.

Den första typen präglades till och med februari 1615. Till denna myntning återanvändes stamper med årtal (7)118 enligt rysk tideräkning eller 1609/10. Det enda som skiljer de svenska mynten från Vasilij Sjujskis ägna är således vikten, 0,54 mot 0,68 gram för originalpräglingarna.

Nästa typ präglades från mars 1615 till februari 1617. Till åtsidan användes en matotjnik daterad (7)113 eller 1604/05, från den förste falske tsaren Dmitrij Sjujskis myntning. Till framsidan användes en matotjnik från Vasilij Sjujski. Kopekvikten reducerades nu till ca 0,50 gram eller lägre.

Till dessa typer kan läggas en stampkedja om inte mindre än 32 kända typer som genom en gemensam framsidesmatotjnik har kopplats till den svenska ockupationsmyntningen. Ryska forskare attribuerar dock dessa typer till en förfälskningsverksamhet som svenskarna skall ha bedrivit från och med år 1615.⁶

KAPITEL 8: MYNT- TILLVERKNINGEN

8. MYNTTILLVERKNINGEN

8.1. I MYNTVERKSTADEN

Den teknik som användes vid mynttillverkning när Gustav Vasa kom till makten hade i stort sett varit oförändrad sedan två årtusenden.¹ Ett myntämne placerades mellan två negativt graverade stamper och präglingsen utfördes genom ett kraftigt slag med en hammare på överstampen. Understampen var vanligtvis stationär, dvs. fastgjord i något underlag. Överstampen utsattes till följd av rörligheten för större påfrestningar på grund av snedslag m.m. Följaktligen slets över- och understamparna olika fort ut, vilket medför att vi genom ett detaljstudium av mynten kan skapa stampkedjor som visar präglingsarnas inbördes kronologi.

I mynttillverkningen ingick även andra viktiga moment, såsom smältning av metaller och beredning av myntämnena. När Gillis Coyet år 1574 övertog ansvaret för Stockholms myntverk, upprättades ett inventarium över samtliga verktyg i de olika rummen. De benämns efter sin funktion gjuthuset, smideshuset, preier (präglar) kammaren och isersmidare- eller gravörkammaren.²

Myntmästaren ledde verksamheten och ansvarade för rekryteringen av sina underlydande. Han skötte själv om ett av de viktigaste momenten i tillverkningen, nämligen gjutning och "tillskickning". Silvret som mottogs till präglingsen kom i olika former: tackor, kasserade föremål, gamla mynt eller s.k. garnaliesilver.³ Silvertackor var vid denna tid aldrig helt fria från andra metaller; s.k. bergssilvret innehöll exempelvis halter mellan 88-98%.⁴

Myntmästaren skulle således se till att det s.k. verksilvret, dvs. den legering som skulle användas till myntplattorna, höll föreskriven halt enligt myntordningen. Silvret blandades således upp med koppar till dess att önskad halt erhållits; den lågtyska termen för detta moment var *beschicken* (besicka = legera).⁵ Något att ge akt på vid detta moment var att se till att hålla avgången, dvs. metallförhållanden vid smältningen, på en så låg nivå som möjligt.⁶ En viss mängd silver satt också kvar på deglarna efter smältningen; detta – som kallades *Abguss* – kunde dock återvinnas, till skillnad mot avgången.

Skrod- eller skrotmästaren tog därefter över ansvaret för bearbetningen av silvret. Först gjöts det till tenar i gjutformar av järn⁷ som behandlades med någon form av olja för att inte silvret skulle fastna i dem. Därefter hamrades tenarna ut till den bredd och tjocklek som mynten skulle ha. Vid uthamningen användes glödpannor av järn för att glödgå tenarna.

I de tyska mynthusen var skrotmästarens göromål ibland uppdelat på två personer; en *Zainmeister* som tillredde tenarna (*Zaine*) och en *Schrotmeister* som åstadkom själva myntplattorna.⁸

Därefter vidtog glödningen av plattorna, vilken syftade till att göra dem mjukare inför präglingsen. Plattorna lades i en stängd låda av gjutjärn som förseglades med lera för att minimera oxidationen. Lådorna placerades därefter i en

ugn och hettades upp.

Ett vanligt moment i beredningen av plattorna innan själva präglingsen var vitsjudningen. De placerades i ett varmt, sjudande bad som bestod av vinsyra blandat med koksalt.⁹ Blandningen angriper och löser upp kopparen i ytskiktet, men lämnar silvret orört. Förfarandet kunde fylla två funktioner; dels åstadkom en mer tilltalande slutprodukt, men framförallt kunde vitsjudningen ge en illusion av ett mynt som höll en betydligt högre silverhalt än vad det i själva verket var fråga om.

Under 1570- och 1590-talets inflationsperioder fick myntmästarna extra betalt för att täcka kostnaderna i samband med vitsjudningen.¹⁰ Det försvinnande lilla silverinnehållet som myntplattorna då uppvisade, gjorde sannolikt detta arbetsmoment mer komplicerat och utdraget.¹¹

Plattorna var efter torkning redo för präglingsen, vilken utfördes av en eller flera *preijere* (präglare). *Penningräknare* finns dokumenterade vid kopparmyntverken, men har sannolikt funnits även vid silvermyntningen, i vart fall under de stora inflationsperioderna då präglingsvolymerna var stora. Mynten förpackades i säckar varefter de leverades till *myntskrivaren*, som i sin tur hade ansvaret för räkenskapsföring och utbetalningar.

8.2. NYA PRÄGLINGSMETODER

Vid mitten av 1500-talet började man experimentera med industriella metoder för masstillverkning av mynt. Vid bl.a. det påvliga myntverket i Rom fanns redan under 1530-talet en s.k. skruvpress och vid samma tid inledde man i Nürnberg försök med präglings- och valsverk. Under 1550-talet installerades ett sådant verk vid den betydelsefulla habsburgska myntorten Hall i Tyrolen. Trots motstånd från myntarbetarna – som var rädda för att förlora sin sysselsättning – spreds metoden runt om i Europa; 1567 infördes den i Heidelberg, 1572 i Augsburg och 1574 i Dresden.¹²

I Nordeuropa synes Königsberg i Preussen vid denna tid ha varit en samlingsplats för innovativa personer inom myntväsendet. Omkring 1570 var det första myntvalsverket i drift där och ungefär samtidigt fick bröderna Kaspar och Hans Goebel – som samarbetat med den preussiske myntmästaren – privilegium av den polske kungen på "uppfinnningen av en viss myntpress".¹³

I oktober 1573 hade även den svenske kungen fattat intresse för denna innovation. Inflationen rasade som värst och trycket på myntverket att leverera ett ständigt ökande antal präglingsen var stort. Matthias Hintze och hans kollega Bartolomeus Vickholt – nyss ankomna från just Königsberg – lyfte sedan inte mindre än 800 mark i lön för det verk som de gjorde till "penningetryckning" under oktober och november 1573.¹⁴

En befallning utgick också i slutet av oktober samma år om att installera Hintze och hans myntvalsverk i Västerås. Vissa förberedelser för detta gjordes också, men vi

KAPITEL 9: UTMYNTNINGS- TALEN

9. UTMYNTNINGSTALEN

9.1 PUBLICERINGEN AV KÄLLMATERIALET

År 1863 utkom August Wilhelm Stiernstedts arbete *Om kopparmyntningen i Sverige och dess utländska besittningar*. Där redogör han bland annat för de av honom kända utmyntningstalen för tiden 1624-1654, vilka presenteras i två tabeller. Stiernstedts arbete var resultatet av ett omfattande studium av framförallt Kammararkivets bestånd.

Något senare samlade Hans Forssell uppgifter ur samma arkiv för sitt verk om *Sveriges inre historia från Gustaf den förste*. Redan 1872 utkom ett separathyck av andra delen av del 2, som behandlade myntväsendet till och med år 1573. Löpande i texten samt i en sammanfattande tabell redogör Forssell även för de av honom kända utmyntningstalen.

Stiernstedt återkom med uppgifter om utmyntningstalen för guld- och silvermynten i sitt arbete "Om myntorter, myntmästare och myntordningar i det nuvarande Sverige", vilka publicerades i *Numismatiska meddelanden I-II* åren 1874-1875.

Därefter dröjde det till år 1911 innan den numismatiskt intresserade myntdirektören K-A Wallroth började publicera sammanställningar av myntordningar och utmyntnings-siffror för tiden 1449-1917. Dessa utkom i olika delar och ingick i *Myntdirektörens årsberättelser*; år 1918 utkom de även såsom *Numismatiska meddelanden XXII*. Wallroths uppgifter är uppställda i lättöverskådliga tabeller och hans arbete är fortfarande ett standardverk på området. Han kunde på vissa punkter korrigera och komplettera Stiernstedts uppgifter, men hans arbete lider av samma grundläggande brist som Stiernstedts, nämligen avsaknaden av källredovisning. En hel del av Wallroths siffror skiljer sig också från de som Stiernstedt redovisar på grund av att han inte gjort några avdrag för myntarlönen, med motiveringen att "dessa belopp troligen utmyntats".

År 1972 utkom den tredje, omarbetade upplagan av Bertel Tingströms *Svensk numismatisk uppslagsbok*. I denna utgåva inkluderades även uppgifter om antalet präglade mynt och även här gjordes vissa kompletteringar och korrigeringar. En nyhet var också att Tingström – i den mån som källuppgifterna medgav – räknade om utmyntnings-siffrorna till stycketal, samt delade upp dessa på olika regenter och myntmästare för de år då skiften skedde. I övrigt baserades Tingströms tabeller på Wallroths uppgifter, som återgavs i stort sett utan ändringar.

I mellantiden hade dock Josef Wolontis' avhandling om *Kopparmyntningen i Sverige 1624 – 1714* utkommit och ventilerats, vari en hel del av Wallroths siffror för perioden 1624-1654 korrigerats, vilket Tingström inte uppmärksammat. När denne år 1984 utgav sin egen avhandling om *Sveriges prämnt 1644-1776* hade han dock blivit varse Wolontis' kompletteringar, som han tog hänsyn till.

Uppgifter om utmyntningstal har även publicerats i olika specialartiklar. Dessa hänvisas till i uppställningen nedan.

9.2 KÄLLMATERIALET FÖR GULD- OCH SILVERMYNTNINGEN.

Räkenskaper som ger oss upplysningar om utmyntningstalen, det vill säga hur många mynt av varje valör som slagits under respektive år, har bevarats i relativt kompletta och sammanhängande serier från och med 1633 för guld- och silvermyntningen samt från 1629 för kopparmyntningens vidkommande.

För tiden innan dess är vi hänvisade till räkenskaper som mer slumpmässigt har bevarats på olika ställen i Kammararkivet; uppgifternas fullständighet och tillförlitlighet varierar således. Detta hänger delvis samman med hur räkenskaperna ursprungligen har redovisats av myntmästare och myntskrivare och till vem i förvaltningen de har lämnats, se ovan under avsnitt 6.1 och 6.2. Innan myntskrivarposten inrättades under 1530-talet torde myntmästarna ha fört redovisningen själva och avlämnat rapporter till kungen, vilket framgår av kvittenser i riksregistraturen.¹

Från 1520-talet har några räkenskapshandlingar från myntverken i Uppsala och Västerås bevarats, såsom myntmästare Arent Konincks kvittenser från åren 1523-1524 och herr Peder Algoti räkenskap för uppbörd år 1529. Även den äldsta bevarade räkenskapen – från åren 1527-1528 – innehåller redovisning från myntningen.

I den mån som myntränskaper inte har bevarats, så utgör räkenskaperna den främsta källan för uppgifter om myntningens volymer. Då vi inte kan utgå ifrån att myntverkets hela produktion avlämnades till Kammarkansliet, så måste dock dessa siffror hanteras med försiktighet.²

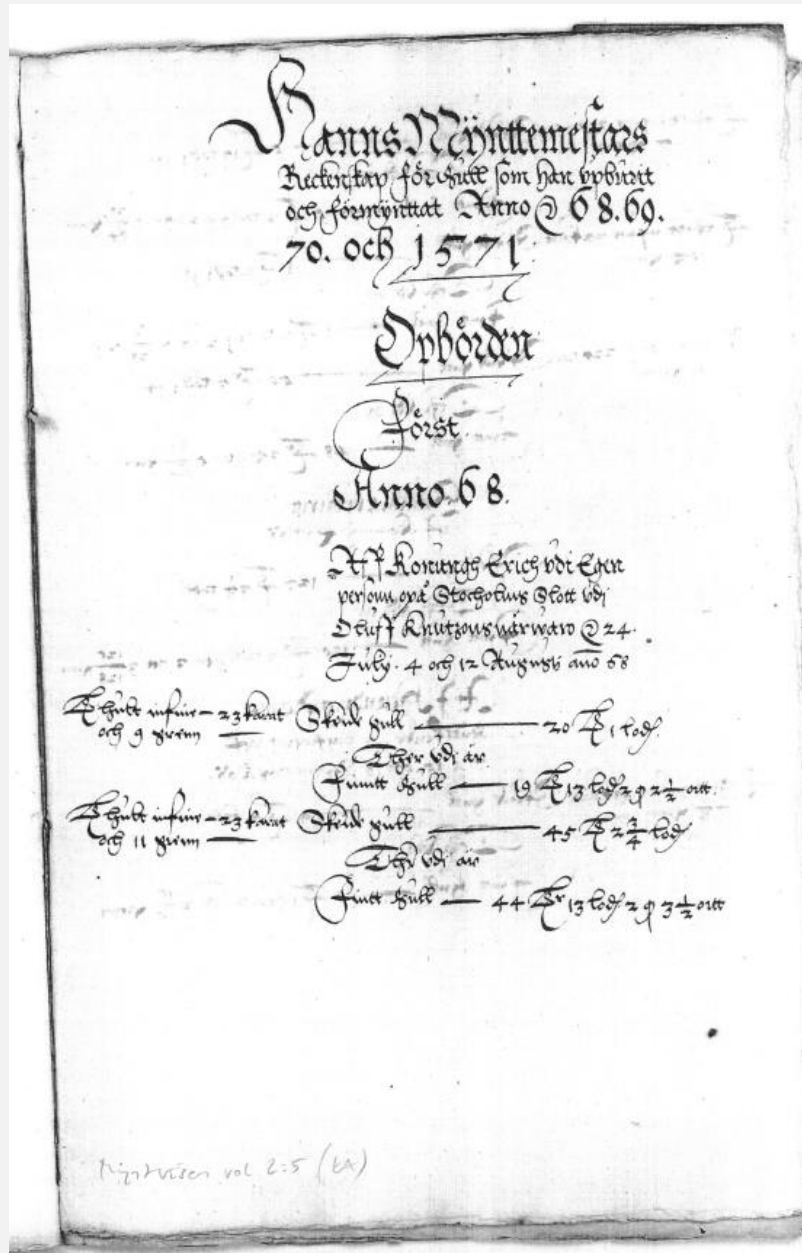
Ordinarie myntränskaper är delvis bevarade från 1530-talet och framåt. För perioden 1562-1572 existerar dock endast några sammanfattande räkenskaper som upprättades i samband med utredningen av Jost och Hans Höjers myntningar.³ För myntningen under inflationsperiodens höjdpunkt 1573-1574 är vi hänvisade till räkenskaperna och en del fragmentariska räkenskaper.

En bevarad volym innehåller myntränskaperna från slutet av 1574 till och med år 1585. De är inbundna i ett påkostat skinnband liknande det som riksboken av 1573 bundits i och som var avsett för kungen.⁴ Medan kungens kammarhandlingar från Johan III:s tid i övrigt gått förlorade, så har just dessa räkenskaper bevarats av en tillfällighet. De har granskats av kungens sekreterare på Johan III:s vägnar, eftersom han själv inte hade tillfälle att gå igenom dem. Sedan revisionen avslutats, lämnades de förseglade till kansliet, där de skulle förvaras om kungen ville se dem.⁵

Från inflationsperioden 1589-1593 finns ett stort och delvis svåröverskådligt räkenskapsmaterial bevarat. Utmyntningsvolymerna svällde kraftigt och redovisningen ger ett kaotiskt intryck. Vid nedanstående granskning har också den stora sammanfattande räkenskapen för perioden i fråga använts.⁶

Det källmaterial som står till förfogande vid undersök-

HANS HÖIJERS RÄKENSKAP FÖR GULDMYNT

TABELL ÖVER KOPPARMYNT- NINGEN 1624- 1632

UTMYNTNINGSTALEN FÖR KOPPARMYNTEN 1624 -1632 I TIDIGARE LITTERATUR OCH I SAMMANFATTNING ENLIGT FÖRELIGGANDE UNDERSÖKNING (I DALER OCH ÖREN)

		Stiernstedt (1863)	Wallroth (1918)	Wolontis (1936)	Föreliggande undersökning
1624	Kompaniet gm Kristina	11.277:21	} 11.274	11.277:21	ca 9.188
	Kronan	uppg.sakn.		uppg.sakn.	2.552
	Totalt	11.227:21	11.274	11.277:21	ca 11.740
1625	Säter / Kompaniet	243.378:24	} 332.640	243.378:40	243.378:24
	Nyköping / Kronan	89.250		89.250	
	Nyköping / Kristina	51.000		uppg.sakn.	138.181:4
	Totalt	383.628:24	377.265	332.628:24	381.559:28
1626/27 (klippingar)	Säter / Kompaniet	387.510	387.510	1.024.557:24	1.024.557:24
	Säter / Kronan	uppg.sakn.	uppg.sakn.	uppg.sakn.	10.782:24
	Nyköping / Kronan	63.750	63.750	63.730:19	118.631:80
	Totalt	451.260	451.260	1.088.288.11	1.153.971:24
1627 (rundmynt)	Säter / Kompaniet	uppg.sakn.	uppg.sakn.	256.050	333.485:6
	Säter/ Kronan	uppg.sakn.	uppg.sakn.	uppg.sakn.	63.002:8
	Arboga/ Kompaniet	uppg.sakn.	uppg.sakn.	58.291:17	58.291:17
	Nyköping / Kronan	63.363:21	63.375	63.363:21	121.660:18
	Totalt	63:363:21	63.375	377.705:6	576.439:17
1628	Säter	895.500	895.500	895.500	895.645:16
	Arboga	43.200	43.200	43.200	43.244:24
	Nyköping	184.200	184.200	184.200	184.630:29
	Totalt	1.122.900	1.122.900	1.122.900	1.123.521:5
1629	Säter	772.500	772.500	851.812	851.812:15
	Nyköping	94.650	94.650	114.529:16	123.807:1
	Totalt	867.150	867.150	966.341:16	975.619:16
1630	Säter	342.675	342.675	522.450	522.450
1631	Säter	162.300	162.300	162.300	163.163:26
1632 (kreuzer, stycken)	Säter	38.803.200	uppg.sakn.	} 26.355.200	13.958.400
	Nyköping	12.396.808	uppg.sakn.		12.396.800
	Totalt	51.200.000	uppg.sakn.	26.355.200	26.355.200

KAPITEL 10: MYNTVÄRDEN OCH KURSRELATIONER

10. MYNTVÄRDEN OCH KURSRELATIONER

Den medeltida mynträknningen, som i princip kom att bestå ända till 1776 års myntrealisation, såg ut som följer:

1 mark = 8 öre = 192 penningar
1 öre = 3 örtugar = 24 penningar
1 örtug = 2 fyrkar = 8 penningar.

Under medeltiden slogs endast penningen som mynt fram till Albrekt av Mecklenburgs (1364-1389) regering. De örtugar som då präglades var från början en svensk emission av den nordtyska wittenmyntningen. Praktiskt nog motsvarade de 4 lybska eller 8 svenska penningar, dvs. en *örtug*. Från år 1478 slogs även *halvörtugar* eller *fyrkar*, ett myntslag som kom att dominera myntcirkulationen vid 1500-talets början.¹

Örtugen och fyrken utsattes för en successiv halvför-sämring under halvseket före Gustav Vasas troninträde. De örtugar som präglades efter 1478 års ordning kom att kallas "nya" och äsattes den officiella kursen 8 penningar, medan de som slagits före 1478 års ordning kom att kallas "gamla" och cirkulerade därefter till ett värde om 10 penningar.

År 1510 skedde en ytterligare halvför-sämring om ca 20 %. Det betydde att de "nya" örtugarna och fyrkarna som slagits efter 1478 års ordning skulle "lysas upp" till 10 respektive 5 penningar.² Ytterligare nedsättningar i fyrkarnas silverhalt under 1510-talet ledde till att en "gammal" örtug var värd 18 penningar år 1520, ett värde till vilket Christian II även försökte prägla ut sina starkt kopparhaltiga klippingar i Sverige.

10.1 1521 – 1534

När Gustav Eriksson startade sin upprorsrörelse i Dalarna under våren 1521 lät han efterpräglade de danska klippingarna för att finansiera sin krigsföring. Han påstod själv senare att tvångskursen 18 penningar var svår att upprätthålla; de accepterades till mindre än halva sitt värde bland gemene man.³ I början av 1524 nedsattes de impopulära klippingarna först till 4 hvider, dvs 12 penningar, därefter förklarades de ogiltiga.⁴

I mellantiden hade Gustav år 1523 börjat prägla såväl örtugar och fyrkar som en helt ny nominal, vilken från början var en svensk motsvarighet till den lybska dubbelskillingen. Den äsattes inledningsvis en kurs om 1½ öre, men eftersom även detta myntslag blev föremål för halt-nedsättningar sänktes värdet samma år till 1 öre.⁵ Det kallades officiellt för det "runda myntet" till skillnad från klippingarna som ju var fyrkantiga; denna beteckning kom sedan att följa med 1-öret under århundradena i form av benämningen "run(d)stycke".

Ett märkligt fenomen som hänger samman med 1520-talets haltmanipulationer från Gustav sida är hur den präg-

lade örtugen kom att motsvara ett halvt (präglat) öre i stället för ett tredjedels. Förmodligen har det gått till så, att de först slagna rundstyckena verkligen motsvarade ett räkne-öre, men Gustav försökte få dem uppsatta till 1 ½ öre. När han sedan lät ge ut dem för 1 öre, eftersom han fick svårt att få acceptans för den högre kursen, ville han sannolikt ge sken av att saken korrigerats. Samtidigt har han hållit en pågående halvför-sämring hemlig. Enligt bevarade myntordningar sänktes nämligen finvikten i rundstyckena från 2,05 till 1,37 gram under åren 1523-24.⁶

Efter det tidiga 1520-talets turbulens inom myntpolitiken synes myntvärdet ha stabiliserat sig. I 1524 års myntordning för 1-örens uttogs 19,2 mark penningar ur en lödig mark silver; i 1527 års ordning uttogs 24 mark.

10.2 1534 – 1560

År 1534 tillkom *dalern* som präglad nominal i den svenska myntserien. Förebilden var ett internationellt handelsmynt, präglat från 1518 av grevarna Schlick vid silvergruvorna i Joachimsthal i Böhmen. Från 1566 blev det ett riksmünt i Tyskland, därav namnet *Reichstaler*. De tidigaste svenska dalarna kallas joakimsdaler efter sin förebild i de samtida källorna.⁷

År 1536 började även valörer i *mark* präglas. Utmyntningsgrunden var nu 25,6 mark per lödig mark finsilver, vilken försämrades till 35 mark år 1540. Därefter förblev den oförändrad fram till 1560-talets början.

Gustav strävade redan från början efter att hålla markmynten i ett högt värde gentemot joakimsdalem. Den innehöll lika mycket silver under 1530-talet som 3 ½ mark, men kursen försökte genomdrivas till 1:3.⁸ Under 1540-talet var relationen mellan de båda myntslagens silverinnehåll 1:4 ¼, men Gustav hävdade då att dalern inte var värd mer än "till det dyraste" 3 ½ mark. Samtidigt pendlade marknadskursen mellan 4 och 4 ½ mark.⁹ År 1547 blev det "beslutat och samtyckt" i Stockholms rådstuga att en joakimsdaler skulle gälla 3 mark 3 öre, vilket skulle utropas; år 1555 gav Gustav också direktiv om att dalern inte skulle mottagas i uppbörden till högre än 3 ½ mark.¹⁰ I kronans varuhusräkenskaper var kursen som regel under 4 mark och gick ned emot 3 ½ mark under 1550-talet.¹¹

Under de sista tjugo åren av sin regering företog Gustav inga ändringar i daler- och markmyntens silverhalt, men trots det synes de senare ha handlat till överkurs gentemot dalern under 1550-talet. Detta hänger antagligen samman med det faktum att inga markvalörer slogs under åren 1551-55, varför en brist uppstod på dem. År 1556 ville Gustav till och med utnyttja situationen genom att instruera sin myntmästare i Stockholm att väcla in alla daler han kunde komma över för 3 ½ mark stycket och sedan prägla om dem till markmynt.

KAPITEL 11: MYNTNINGEN I SVERIGE

11. MYNTNINGEN I SVERIGE

11.1 GUSTAV VASA 1521 – 1560

11.1.1 Myntningen 1521–1533

Klippingmyntningen 1521–1523

I början av februari 1521 gjorde Gustav Eriksson (Vasa) – som nyvald "Dalarnas hövitsman" – i spetsen för några hundra dalkarlar en hastig raid mot Kopparberget, där ett välbehövligt byte av konanter och förmödenheter togs. Resningen mot den danska regimen hade tagit sin början.

Upprorsarmén hade emellertid behov av en mer kontinuerlig penningförsörjning. Peder Svart, som nedtecknade sin krönika fyrtio år senare, nämner att Gustav redan under våren 1521 lät upprätta ett myntverk i Hedemora.¹ Platsen var väl vald; där fanns under 1500-talet Dalarnas enda stad och den var ett centrum för handeln kring bergshandlingen.

En förmögen och inflytelserik lokal entreprenör, Mårten Skinnare, synes ha stöttat upprorsrörelsen från början. Han uppträder också såsom föreståndare² för det nymrättade myntverket där man slog klippingar efter dansk förebild.

Dessa underhålliga och impopulära mynt hade börjat präglas i Malmö år 1518 i stora mängder för att finansiera Christian II:s krigiska utrikespolitik. Mynten hade ett nominellt värde av en dansk skilling, men de försämrades successivt för att slutligen likna rena kopparmynt. I Sverige utgavs de till en kurs av 18 penningar, det vill säga lika med en "gammal" örtug, präglad före år 1478.

Peder Svart skriver att Gustavs klippingar på den ena sidan uppvisade en väpnad man och på den andra två dalpilar, samt att de utgavs till lika värde med kung Christians mynt. Att döma av de svenska klippingarnas stora sällsynthet, präglades de inte i några större mängder. Till och med för samtiden stod det klart att Gustav lät efterpräglade – eller förfalska, om man så vill – de danska klippingarna i stor skala.³ Gustavs efterpräglings går att särskilja vid jämförelsen av vissa bildelement. Samma punsar har nämligen använts vid tillverkningen av åtsidesstamparna till mynt med såväl svensk som dansk prägel, vilket har medfört att vissa bild detaljer överensstämmer.

För att komplicera bilden ytterligare, har Christian II samtidigt låtit mynta klippingar i Stockholm. Myntmästaren i Malmö, Jörgen Kock, vistades nämligen i staden dels i slutet av 1520, dels vid mitten av april året därpå. Där mottog han stora mängder konfiskerat silver i form av föremål och mynt. Såsom ett led i förberedelserna av Stockholms försvar beordrades Kock att mynta av tillgängligt silver.⁴ Det troliga är dock att Kock har fört med sig stamper från Malmö till prägningen av stockholmsklippingarna.

Stockholms garnison höll stånd mot belägrarna, men Gustavs militära framgångar på andra håll tillät honom att utöka antalet myntverk. Den 18 december 1521 föll Stegeborgs slott, vilket medförde att Söderköping säkrades för Gustavs räkning. I denna viktiga hamnstad igångsattes

vid årsskiftet en prägling av klippingar under ledning av en lokal guldsmed, Joachim.⁵ Den 30 januari 1522 erövrades även Västerås, dit guldmedssvenner som ingick i Gustavs armé avdelades för att bistå vid upprättandet av ett myntverk.⁶ Till myntmästare i Västerås utsågs Anders Hansson, vilken var gift med en systerdotter till biskopen i Linköping, Hans Brask.⁷

I början av år 1522 myntades således klippingar vid tre olika myntverk: i Hedemora, Söderköping och Västerås.⁸ Gustavs klippingmyntning går också att dela in i tre distinkta grupper, varav två präglats under både svenskt och danskt vapen.

Den möjliga äldsta gruppen visar på åtsidan en krönt kungabild i helfigur efter dansk förebild, medan vi på framsidan återfinner antingen det danska riksvapnet eller en sköld med dalpilar, tre kronor och G i den övre pilvinkeln.⁹

Den andra gruppen består även den av likartade mynt med danskt eller svenskt vapen, men kan genom punsidentiska element på framsidan kopplas till några ytterst sällsynta präglings med året 1522.¹⁰ Det rör sig dels om ett runt silvermynt till okänt värde ($\frac{1}{4}$ gyllen?), dels avslag i klippingform av samma stamper.¹¹

Den tredje gruppen av klippingar uppvisar ett från de danska präglingsarna fristående utförande; följaktligen har dessa endast präglats under svenskt vapen. Framsidan är dessutom försedd med en inskrift – GOSTAVI ERISON G(ubernatoris); vilken skulle indikera att de slagits efter det att Gustav valts till riksföreståndare i augusti 1521, men före kungavalet i juni 1523.¹² Åtsidesfiguren är inte heller en stiliserad kungabild som på de danska och dansk/svenska präglingsarna, utan vi kan här se en ansats till ett porträtt av den unge Gustav. På framsidan har bokstaven G flyttats till den nedre pilvinkeln i likhet med typschemat på de 1-örens som präglades senare under 1520-talet.

Tre grupper av mynt – tre myntorter; det är frestande att försöka fördela de befintliga mynten på städerna Hedemora, Söderköping och Västerås. Källmaterialet ger emellertid inte tillräckligt stöd för detta. Vi kan bara konstatera att klippingmyntningen i Hedemora synes ha pågått under perioden våren 1521 – hösten 1523,¹³ i Söderköping från början av 1522 till slutet av 1523,¹⁴ samt i Västerås under i stort sett samma tid.¹⁵

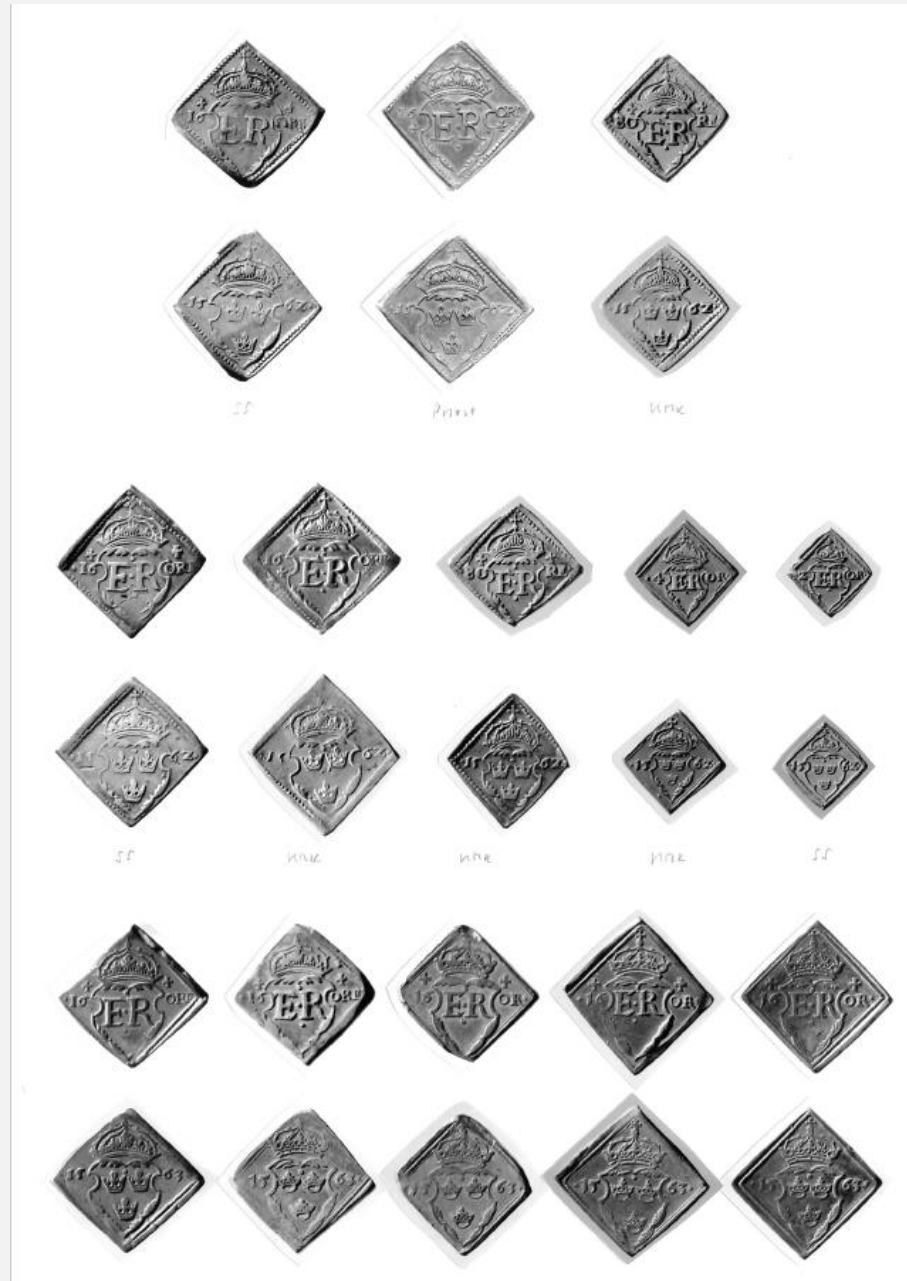
Sannolikt blev det till slut svårt att finna avsättning för de låghaltiga klippingmynten. Vid årsskiftet 1523/24 hölls en herredag i Vadstena, där det bl.a. beslutades om en nedläggning av klippingarnas värde till 4 hvider, dvs. från 18 till 12 penningar.¹⁶ Detta räckte inte, utan den 6 april 1524 skrev Gustav i ett brev till alla köpstäder, att sedan man runtom i landet vid marknader "vedersakat" klippingarna, förklarade han sig tillfreds med att de inte längre skulle gå och galla.¹⁷

En uttrycklig avvisning var det således inte tal om, utan det framstår snarare som ett motvilligt accepterande av allmänhetens vilja. Situationen var i själva verket ohållbar;

NILS STURE “DALJUNKERN”

KLIPPINGAR 1562-1563

DOKUMENT OM 1591-1593 ÅRS MYNT

	De 2 1/2 stb	12 1/2
	De 1 1/2	12 1/2
*	De 1/2 stb	20 1/2
	De 1/4 stb	40
•	De 1/8 stb	27 1/2
•	De 1/16 stb	10
•	De 1/32 stb	5 1/2
•	De 1/64 stb	42
	De 1/128 stb	85
	De 1/256 stb	125
	De 1/512 stb	6 1/2
	De 1/1024 stb	8
S	De 1/2048 stb	1 1/2

**SÄTER 1 ÖRE
1629 –
PROVMYNT
ELLER INTE?**

KAPITEL 12: KASTPENNINGAR OCH REPRESENTATION SMYNT

12. KASTPENNINGAR OCH REPRESENTATIONSMYNT

12.1 GUSTAV VASA 1521 – 1560

I den svenska myntserien finner vi också präglingar som delats eller kastats ut vid kungliga kröningar och begravingar, jämte sådana som fyllt ett allmänt representationsbehov.

De äldsta kända svenska mynten av denna karaktär är de som präglats 1512 i guld och silver till olika vikt och i varierande utföranden. De har förknippats med valet av Sten Sture d.y. till riksförståndare samma år, men de kan också ha slagits av andra skäl.

Bland Gustav Vasas tidiga mynt finns ett antal som troligen inte hör till den reguljära serien. Det äldsta av dessa bär årtälet 1522 och visar den unge riksförståndaren i harnesklädd halvfigur på åtsidan. På huvudet har han en med stora plymer försedd baret; antagligen ett moderiktigt inslag under denna tid. På framsidan återfinns vi en vapensköld med två korslagda dalpilar och bokstaven G (= Gustav) samt Sveriges tre kronor i vinklarna. Med samma stamper har även några bevarade klippingar av god silverhalt präglats. Det enda kända exemplaret i rund form väger 7,30 gram, vilket skulle kunna motsvara ¼ gyllen.¹ Åtsidans bild av riksförståndaren - med polkaklippt hår och kraftiga mustascher - kan antagligen göra anspråk på någon form av porträttlikhet; samma ansikte återfinns vi nämligen på vissa av de låghaltiga klippingar, som präglats i Gustavs namn vid samma tid.²

TVÅ ANDRA UNIKA MYNT ÄR PRÄGLADE ÅRET EFTER, 1523. DET RÖR SIG DELS OM ETT AVSLAG MED STAMPARNA TILL 1-ÖRET 1523 FRÅN UPPSALA, DELS OM EN PRÄGLING MED STOCKHOLM SOM MYNTORTSBETECKNING, MEN UTAN EXAKT MOTSVARIGHET I DEN REGULJÄRA MYNTSERIEN. DET FÖRSTÄMMDA MYNTET VÄGER 28,71 GRAM, VILKET TROLIGEN MOTSVARAR EN GYLLEN.³ ÅTSIDAN UPPVISAR - ENLIGT INSKRIFTEN - IDEALKONUNGEN S:t ERIKS FRAMVÄNDA HELBILD.

DET ANDRA MYNTET ÄR AV LIKNANDE UTFÖRANDE, MEN ÅTSDESBILDEN FÖRESTÄLLER ENLIGT INSKRIFTEN GUSTAV SOM RIKSFÖRSTÅNDE. FRÄMSIDESINSKRIFTEN - "STOCKHOLMS NYA MYNT" - ÄR MÄRKLIG SÄTILLVIDA ATT HUVUDSTADEN JU INTE INTOGS AV GUSTAVS TRUPPER FÖRRÄN EFTER KAPITULATIONEN DEN 17 JUNI 1523. ELVA DAGAR INNAN DESS VALDES EMELLERTID GUSTAV TILL KONUNG VID HERRMÖTET I STRÄNGNÄS.

EN MÖJLIGHET ÄR ATT MYNTET AVSETTS ATT PRÄGLAS OCH UTDELAS I SAMBAND MED STOCKHOLMS FALL. STADENS KAPITULATION HADE JU FRAMFÖRHANDLATS UNDER EN LÄNGRE TID VIA DE LYBISKA SÄNDEBUDEN. DE VILLE DOCK INTE ÖVERLÄMNA STOCKHOLM INNAN LÜBECK ERHÅLLIT VITTGÅENDE HANDLSPRIVILEGIER SÅSOM TACK FÖR STÖDET I KRIGET MOT DANSKARN. NÄR MÖTESDELTAGARNA KALLADES TILL STRÄNGNÄS, SYNES KUNGVALET INTE HELLER HA VARIT SKÄLET TILL MÖTET. GUSTAV FÖRHALADE AVGÖRANDET I DET LÄNGSTA, MEN STADENS REPRESENTANTER INTE VILLE STÖDJA TRONKANDIDATUREN MED MINDRE ÄN ATT FÖRMÄNENA BLEV BEKRÄFTADE. ETT TÄNKBART SCENARIO ÄR SÅLEDES ATT STAMPARNA TILL MYNTET TILLVERKATS - KANSKE I NORDTYSKLAND - I GOD TID FÖRE STRÄNG-

NÄSMÖTET.

VID NÄSTA STORA STATSCEREMONI, KRÖNINGEN I UPPSALA DEN 12 JANUARI 1528, HAR ENLIGT EN NÄRA SAMTIDA KÄLLA MYNT KASTATS ELLER DELATS UT. I EN HANDSKRIFTSVARIANT AV BISKOP PEDER SVARTS KRÖNIKA, FÖRFATTAD CA 1561, FINNS NÄMLIGEN ANTECKNAT ATT DÅ KRÖNINGSCEREMONIN VAR TILL ÄNDA OCH KUNGEN GICK I PROCESSION FRÅN DOMKYRKAN TILL BISKOPSGÅRDEN, KASTADE EN HÄRÖLD UT "GULDALAR OCH PENNINGAR" BLAND ALLMOGEN.⁴

DESSA "GULDALAR OCH PENNINGAR" HAR FÖRKNIPPTS MED EN SERIE GULD- OCH SILVERMYNT I GYLLENSTORLEK FRÅN 1528. DET UNIKA GULDSEXEMPLARET VÄGER 25,92 GRAM,⁵ MEDAN SILVERPRÄGLINGARNA FÖREKOMMER DELS I VIKTER MELLAN 25,34 OCH 25,99 GRAM, DELS I SPANNET 12,56 TILL 12,99 GRAM. VIKTERNA SYNES MOTSVARA VALÖRENA HEL OCH HALV GYLLEN. AV SILVERMYNTEN ÄR FEM RESPEKTIVE FYRA EXEMPLAR KÄNDA IDAG OCH TILL PRÄGLINGEN AV DESSA HAR EN ÅTSDES- OCH TVÅ FRÄMSIDESSTAMPAR ANVÄNTS.⁷

ÅTSDANS KUNGABILD - MED RUSTNING OCH PÄLSBRÄMAD MANTEL - SKALL ENLIGT INSKRIFTEN FÖRESTÄLLA DEN UNGE KUNGEN. HAN BÄR PÅ TRE AV KUNGAMAKTENS ATTRIBUT; EN ÖPPEN KRONA PÅ HUVUDET OCH RIKSSVÄRDET SAMT KORSGLOBEN I HÄNDERNA. KUNGABILDEN HAR FORTFARANDE DET POLKAKLIPPTA HÅRET, MEN NU ÄR DET DÄRUTÖVER FÖRSETT MED ETT KORTKLIPPT HELKÄGG. PÅ FRÄMSIDAN ÅTERFINNS VI - FÖR FÖRSTA GÅNGEN I DEN SVENSKA MYNTSERIEN - DET STORA RIKSVAPNET MED FAMILJEVAPNET I MITTEN.⁸

DEN EKONOMISKT SINNADE GUSTAV SYNES INTE HA SPENDERAT NÅGRA MEDEL PÅ REPRESENTATIONSMYNT UNDER RESTEN AV SIN REGERINGSTID; NÅGRA ANDRA PRÄGLINGAR SOM KAN BETRAKTAS SOM EXTRAORDINÄRA ÄR I VART FALL INTE KÄNDA.

12.2 ERIK XIV 1560 – 1568

DEN PRAKTÄLSKANDE ERIK XIV FICK TILLFÄLLE ATT VISA OMVÄRLDEN ATT DET SVENSKA KUNGAHUSET TILLHÖRDE EUROPAS FORMÖGNASTE VID DE TVÅ NÄSTA STATSCEREMONIerna, FADERNS BEGRÄVNING OCH HANS EGEN KRÖNING.

TILL GUSTAV VASAS BEGRÄVNING I UPPSALA DOMKYRKA DEN 21 DECEMBER 1560 KASTADES INGA MYNT UT. TILL DENNA CEREMONI GÖTS I STÄLLET EN MEDALJ, VILKEN TILLOM PÅ ERIK XIV:s INITIATIV. DEN ÄR ATT BETRakta SOM DEN ÄLDSTA UTGIVNA I SVERIGE OCH UTDELADES TILL ELLER BARS I KEDJA AV GÄSTerna VID BEGRÄVNINGEN.⁹

TILL KRÖNINGEN I UPPSALA DEN 29 JUNI 1561 PRÄGLADES ÄVEN MYNT, VILKA DELVIS KASTADES UT.¹⁰ ENLIGT BEVARADE RÄKENSKAPER "OFFRÄDE" KUNGEN SJÄLV, "UTI EGEN KUNGSLIG PERSON", 250 STYCKEN DALRAR SAMMA DAG. DIREKT EFTER KRÖNINGSAKTEN, UNDER PROCESSIONEN MELLAN DOMKYRKAN OCH SLOTTET, KASTADES 600 MARK I MYNT UT TILL ALLMÄNHETEN. ÄVEN VID DET HÖGTIDLIGA INTÅGET I STOCKHOLM DEN 11 JULI KASTADES SÅVÄL DALER - SOM MARKMYNT UT TILL FOLKET.¹¹

EN SAMTIDA DELTAGARE I CEREMONIerna, TROLIGEN ÅRKEBISKOPEN LAURENTIUS PETRI, HAR NÄRMARE BESKRIVIT HUR UTKAS-

KAPITEL 13: MYNTBILDER - FÖRLAGOR OCH HERALDIK

13.MYNTBILDER: FÖRLAGOR OCH HERALDIK

13.1. FÖRLAGOR, PROVER OCH GODKÄNNANDEN

Förlageteckningar för mynt och medaljer, s.k. "viseringar", är kända på kontinenten sedan 1400-talet. Ibland utfördes dessa av mycket framstående konstnärer. Exempelvis gjorde Albrecht Dürer teckningar för Fredrik II:s av Pfalz guldenmynt, Lukas Cranach för mynt utgivna av kurfursten Friedrich av Sachsen och Hans Burgmair för goldgulden från Augsburg.¹

Vi har ett fåtal insikter i hur myntens utseende bestämdes i Sverige under 15- och 1600-talen. Rent generellt får man dock intrycket av att regenterna av Vasaätten hade ett intresse för myntväsendet som gick utöver det pekuniära. Vi har således ett antal belägg för hur förlageteckningar och färdiga mynt tillställdes monarkerna för godkännande innan prägling eller en vidare spridning tog vid. När den första gjutningen av svenska markmynt utfördes i april 1536 överlämnades fem stycken prover till myntskrivaren Olof Bröms, som i sin tur gav dem till kungen.²

I början av juli 1542 översände myntskrivaren Mårten Jonsson fem stycken nypräglade dalar från myntet i Svartsjö till Gustav Vasas sekreterare. Mårten bad om hjälp att visa mynten för kungen, "om Hans Nåde ville ha dem så präglade eller ej."³ Ett par år senare gav Gustav order om att dalarnas diameter skulle minskas, så att de skulle "vara lika med de tyska joakimsdaler".⁴ I juni och juli 1544 överlämnades också "prober" till kungen på de halva och fjärdedels dalar som man då börjat prägla.⁵

Notiserna visar att Gustav Vasa ägnade stor uppmärksamhet åt myntens utseende. Vid denna tid sker också en märkbar kvalitetsförbättring i präglingarnas konstnärliga utförande, vilken sammanfaller med att en av dåtidens skickligare konstnärer anlände till det svenska hovet. Under senhösten 1541 avreste nämligen Jakob Binck från Danmark till Sverige, där han kom att stanna under ett år. I september 1542 fick han "för sitt omak" bl.a. 100 daler av Gustav Vasa. Binck kallas "konterfejare och sigillmakare" i skriftväxlingen och han anses vara upphovs mannen till det berömda porträttet av Gustav från 1542 i Uppsala universitets samlingar.⁶

Eftersom Binck även var verksam som medaljkonstnär, har det formodats att han ritat förlagan till – eller utfört punsar till – de praktfulla dalermynt, som började präglas år 1542. Inom forskningen råder det dock delade meningar om detta.⁷

Med relativt stor säkerhet kan vi anta att en annan skicklig konstnär – Willem Boy – inlett sin bana i Sverige bl.a. såsom förlagetecknare till mynt. Willem Boy var född i Mechelen i nuvarande Belgien och inkallades av Gustav Vasa år 1558. Han kom att arbeta även för kungens söner under en lång följd av år; han avled inte förrän under våren 1592. Boy var främst verksam som skulptör och arkitekt, men utförde även medaljer.⁸

På grund av den stora likheten mellan den bekanta reliefbilden av Gustav Vasa i Gripsholmssamlingen och dalern 1559 har man antagit, att förlagan till senare utförts av Boy, som snidade ekreliefen någon gång mellan 1558 och 1560. Boy är dokumenterad såsom förlagetecknare långt senare, då han på Johan III:s befallning fick uppdrag att rita Sigismunds porträtt för de polska mynten.⁹

Förmodligen är det så, att Boy levererat förlagor till myntens utformning under såväl Erik XIV:s som Johan III:s regeringar, speciellt vad gäller de mer komplicerade bildkompositionerna.¹⁰ Till några av Eriks mynttyper – kastpenningen 1561, 3- och 1½-marken 1562 samt ungarsk gyllen 1568 – kan kungen själv ha bidragit med uppdraget till utformningen, eller till och med ritat själva förlagan.¹¹

Under senare delen av Karls bertigstid synes en annan konstnär, kopparstickaren Hieronymus Nützel från Glachau i Sachsen,¹² ha levererat förlagor till mynt. Överensstämmelsen med ett av honom utfört porträtt av hertigen, daterat 1596, och de samtida mynten är nämligen för stor för att vara en tillfällighet.¹³

I början av 1600-talet återfinns vi en av tidens kulturella mångsysslare, Johannes Bureus, som tecknade av förlagor. Den 24/2 1604 ritade han, enligt egen uppgift, "huru I, II och III mark Svenska skulle myntas."¹⁴ Enligt 1607 års räkteskammarbok har han även utfört ett "afress" (utkast) till samma års myntserie. Såsom gratifikation erhöll Bureus ett exemplar av vardera valören ut kungens privata kassa.¹⁵

De anförda notiserna stärker sannolikheten för att Bureus också har utfört de äldsta bevarade svenska förlageteckningarna, nämligen de som föreställer de första göteborgsmynten. Enligt myntordningen av den 3/1 1609 tilläts staden att prägla guldmunt av ospecificerad valör, jämte 6, 4, 2, 1 och ½ mark samt 2 öre i silver. Senare samma år, den 16/8, tillkom dessutom en separat myntordning för 1-ören. Därutöver begärde också staden att få slå ½-ören.

Av de nämnda valöverna känner vi bara till att fyra myntades, nämligen 6-marken i guld samt 2-, 1- och ½-ören i silver. Det var troligtvis inte lönsamt för staden att slå de högre silvervalöverna. Att vissa planer torde ha funnits på att prägla även dessa, visar dock en serie teckningar som inklistrats i ett exemplar av Nils Keders beskrivning över Elias Brenners myntsamling, förvarad i Kungl. Bibliotekets handskriftssamling. Där återfinns vi bl.a. fyra originalteckningar av mynt, utförda på rundklippta pappersbitar som uppklistrats på ett av de interfolierade arken.¹⁶

Teckningarna visar fyra av myntordningens högvalörer i silver, nämligen ½, 1, 2 och 6 mark. Frånidesinskrifterna ("staden Göteborgs första mynt") indikerar att teckningarna hänger samman med nämnda myntordning. En jämförelse med den enda bevarade högvalören, 6-marken 1610 i guld, visar också en överensstämmelse med silvermyntens tänkta utförande, bl.a. vad beträffar vapensköldens form.

Liknande teckningar – stilmässigt nära överensstäm-

KAPITEL 14: MYNTFYND

14. MYNTFYND

14.1 OLIKA SLAGS FYND

Mynt har gömts eller tappats av olika orsaker. Man skiljer på *depåfynd*, *hopade fynd* och *läcfunna mynt*.¹ I den förstnämnda kategorin återfinns vi vad som tidigare kallades skattfynd, det vill säga en ansamling av mynt som kan ha varit en privat eller offentlig kassa som gömts undan i jorden eller i en byggnad. Vid utgrävningar av framförallt slott, kyrkor och olika slags ruiner har ofta stora mängder ansamlade – eller *hopade* – mynt återfunnits. De kan ha tappats oavsiktligt eller offrats av någon anledning. Den tredje kategorin – *läcfunna mynt* – har oftast tappats av sina ursprungliga ägare. Vid enstaka tillfällen utgörs dessa av riktigt spektakulära objekt – se nedan.

En kategori av fynd som definitionsmässigt inte går att passa in i någon av de ovan nämnda utgörs av mynt som påträffats vid utgrävningar av vraken från de stora svenska regalskeppen, framförallt Vasa. Det märkvärdiga fyndet av kopparmynt – plåt- och rundmynt – från Storsjön i Gästrikland kan också sägas höra hit. Vi talar nämligen om tillfälligt *förlorade mynt* i stora mängder som ägarna gått miste om – kanske i samband med att de själva omkommit – vid fartygs och båtars förlisningar. Det intressanta med denna typ av fynd är att de ofta går att datera på dagen, till skillnad mot vanliga depåfynd som normalt inte går att datera på samma sätt. Fynden från *Mars* (1564), *Solen* (1627), *Vasa* (1628) och *Riksnyskelein* (1628) är således en form av tidskapslar, där tillvaron ombord – inklusive sjömännens och officerarnas innehav av mynt – "frysas" vid förlisningstillfället. Sådana fynd är givetvis viktiga när vi vill studera myntcirkulationens sammansättning vid olika tidpunkter.

14.2 TILLVARATAGANDE OCH PUBLICERING AV FYNDEN.

För forskningen är det av stor betydelse att myntfynden tillvaratas och dokumenteras på bästa sätt. Så har det tyvärr inte alltid varit, även om Sverige relativt tidigt fick en fornminneslag.

Under 1500-talet var intresset för myntfynd oftast av det pekuniära slaget. Gustav Vasas systerson, Per Brahe d.ä., framhåller i sina anteckningar bland annat kungens lyckosambet ifråga om att träffa på "hemliga fördolda skatter" i jorden och i murar.² Någon gång har denna talang givit spår i källmaterialet. År 1535 ställde Gustav ut ett kvitto för "något hitte silver" och 1547 rapporterade befallningsmannen på Åland om främmande mynt som påträffats på ön. Kungen konstaterade att samma mynt i sig var "väl gott", varför man skulle försöka spåra upp mera därav.³ Sönerna Erik, Johan och Karl synes ha haft en mer kulturell syn på mynten, det vill säga såsom kvarlevor av det

föregångna. De båda förstnämnda regenterna hade t.ex. numismatisk litteratur i sina bibliotek och Karl såg år 1599 till att ett fynd av 1200-talsmynt som gjorts i hans hertigdöme blev tillvarataget.⁴

Twisten med danskarna rörande rätten till trekronorsvapnet föranledde också de styrande att närmare låta granska forna tiders mynt. Den mångkunnige Johannes Bureus var till exempel delaktig i insamlandet av exemplar som var relevanta för den svenska argumenteringen – se ovan under avsnitt 13.6.

Det var dock i och med utfärdandet den 20 maj 1630 av en instruktion för Bureus – och för hans medhjälpare Martin Aschaneus och Johan Henricksson – att bland annat uppbära och samla in "allehanda gammalt mynt och penningar", som embryot till en fornminnesvård skapades.⁵

I vår första fornminneslag, plakatet om *Gamble Monumenter och Antiquiteter* av den 28 november 1666, nämns också gamla mynt. De som "till äventyrs" skulle ha några sådana uppmanades att rapportera dem till sin kyrkoherde eller närmaste befallningsman. Fynd i form av mynt och andra föremål av ädelmetall behandlades i ett senare plakat. Det utfärdades den 5 juli 1684 som ett komplement till den medeltida lagen om fynd och hittegods och innebar att staten hade rätt att lösa in dessa fynd, med andra ord infördes en hembudsplikt.

Tyvärr har inte alla fynd rapporterats, trots att fornminneslagen uppdaterats ett antal gånger sedan 1600-talet. Dessutom har staten många gånger avstått från sin inlösenrätt, speciellt vad avser fynd från tidigmodern och modern tid. Riksantikvarien Hans Hildebrand publicerade mellan åren 1882-85 en sammanställning av svenska myntfynd som inkommit till Kungl. Myntkabinettet t o m 1876. Eftersom uppgifterna är högst summariska, krävs dock att man söker vidare i SHM/KMK:s inventarium om man vill ha mer utförlig information.

För den som vill fördjupa sig närmare i fynden från olika delar av Sverige finns ett utmärkt hjälpmedel i form av *Landskapsinventeringen*, utgiven av Kungl. Myntkabinettet som en del i projektet Sveriges mynthistoria, men i skrivande stund är några viktiga landskap outgivna, såsom Småland, Södermanland och Västergötland. För det sistnämnda landskapet finns dock en inventering från början av 1930-talet publicerad.⁶

Inom ramen för undervisningen vid Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms universitet, har även några uppsatser publicerats på dess hemsida, vilka översiktligt behandlar myntfynden från tiden 1400-1540 samt 1521-1611 (Silk 2001, Gerdin 2009 A-C).

14.3. NÅGRA VIKTIGARE MYNTFYND

Här skall några fynd kortfattat presenteras som har varit av

KAPITEL 15: POLLETTER

15. POLLETTER

15.1 DE ÄLDSTA SVENSKA POLLETTERNA

Ordet pollett kommer möjligen av latinets *po'llet*, den galler. En alternativ förklaring är att det kommer från italienskans *bolla*, med betydelsen bulla, sigill. Med pollett avses myntliknande föremål som från 1500-talet och framåt utgavs av kronan, företag eller korporationer för att antingen ersätta betalningsmedel inom ett begränsat område eller såsom bevis på en av mottagaren utförd arbetsprestation. Under den här behandlade tidsperioden kunde de också vara tillverkade i näver. Materialets förgänglighet gör dock att ytterst få dylika har bevarats till våra dagar.¹

Den äldsta skriftliga notisen rörande bruket av polletter i Sverige återfinns vi i Erik XIV:s instruktion för sina tromän och tjänare av den 1 november 1563.² I Uppsala skulle de ansvariga vara uppmärksamma så att inte "falska näverpenningar" blev gjorda och utgivna för dagsverken vid byggen på slottet. Notisen är intressant ur flera synvinklar. Dels utgör den vårt tidigaste belägg för att man använde polletter såsom bevis för utförda dagsverken vid de kungliga slotten, dels är det tydligt att man redan då förfärdade näverpolletter. De måste med andra ord ha överlåtits bönderna emellan och då åsatts ett värde i förhållande till det utförda dagsverket.

Några år senare – i början av 1568 – skrev Erik till ståt-hållarna i Stockholm och instruerade dem att tala med isersnidarna (gravvörerna) på myntet och efterhöra om det fanns några stammar där som skulle kunna användas till att prägla polletter (*poleet*), vilka skulle ges ut i fältlägret. Såsom lämpliga motiv på dessa föreslog kungen "antingen Salvator (Frälsaren), Vasen eller annat sådant". Fanns inga dylika stammar tillhands, skulle ståthållarna låta "M(äster) Willem göra en eller två därtill" och skicka dem "oförsumligen" honom tillhanda i fältlägret.³ Willem Boy är ju mest känd såsom kunglig bildhuggare och arkitekt, men notisen utgör ytterligare ett belägg för att han även var verksam som gravör och förlagetecknare (se ovan under avsnitt 13.1).

Några polletter som kan förknippas med dessa notiser har ej bevarats. Det finns dock några föremål som visar att bruket av polletter i Sverige är äldre än så. År 1916 inköpte Kungl. Myntkabinettet en 28 mm stor ensidig kopparpennning med ett krönt G av en stil som förekommer på Gustav Vasas klippingar från 1543. Kronan är öppen, dvs av en form som också är gängse före Erik XIV:s tid. Föremålet förvärvades från en person i Vadstena, där det troligen också var funnet.⁴

Vid arkeologiska undersökningar av Vadstena slott under åren 1958-1959 framkom ytterligare ett exemplar som bekräftar anknytningen till denna plats. Det påträffades i en husgrund vid den östra vallmuren tillsammans med 23 opräglade rondeller Dessutom framkom ett metallföremål på samma plats, som enligt fyndförteckningen "möjligen kan ha att göra med pollettillverkning".⁵ Uppförandet av

Vadstena slott inleddes 1544 och den första byggnadsfasen avslutades vid mitten av 1550-talet. Under denna period kan således polletterna med krönt G ha använts.

Däruöver påträffades på andra ställen i Vadstena slott vid samma utgrävning polletter i koppar med bokstäverna MOT, TET och EM. De kan jämföras med liknande som framkommit vid undersökningar i Läckö och Alvastra. De förstnämnda har bokstäverna EE instämplade. De från Alvastra är försedda med bokstäverna G, H och LT.⁶ Dessa polletter är dock svåraterade, även om det är frestande att förlägga även dem till 1500-talet.

Några rikssvenska polletter som kan hänföras till Erik XIV:s tid är ej kända. Däremot bör i detta sammanhang nämnas, att det bevarats polletter i koppar från Reval med årtalet 1562, det vill säga från början av svensktiden. De är försedda med inskriften REVELSCHE MOLEN TEKEN, vilket skulle syfta på att de använts såsom kvampolletter (holl. Molen = kvam). Ett exemplar av denna sällsynthet, härstammande ur Kieles samling, förvärvades år 1973 av Kungl. Myntkabinettet.⁷

Vid utgrävningar av ett av de andra kungliga slotten, nämligen det i Kalmar, påträffades i den så kallade bagaregården en fyrkantig blypollett. På dess ena sida återfinns vi en öppen krona och inskriften (17) 5 DAGS-VERKER-. Frånsidan är otydlig, men visar möjligen en vapensköld. Polletten kan sättas i samband med de "vårdtecken" som nämns från 1570-talet och framåt i räkenskaper för Kalmar slott. År 1572 gjordes en utbetalning av 2 mark för "1 stämpel att slå dagsverker uppå" och 1575 omtalas ett hus "som vårdtecken gavs uti", det vill säga där polletterna delades ut.

Samma år gjordes en utbetalning till en guldsmed för tio stammar som han tillverkat "till att slå vårdtecken uppå för dagsverken som görs vid slottet". Något år senare anskaffades nya stammar, möjligen för att undvika förfalskningar. En Tomas guldsmed erhöll då betalning för några stammar som han graverat "som vårdtecken stämplas med".

Nya verktyg för präglning av dessa polletter tillverkades sedan nästan varje år under Johan III:s regering. Bly till dem erhöles bland annat genom återanvändning av en del av slottets yttertaks täckning.⁸

Polletterna, eller "vårdtecken", har således använts dels såsom bevis för utförda dagsverken, dels som kvittan på gjorda leveranser av material till byggnationer på slottet. Det är möjligt, för att inte säga troligt, att liknande polletter begagnats även vid de övriga kungliga slotten under 1500-talet. Framtida utgrävningar och en förnyad granskning av bevarade räkenskaper kan förmodligen ge belägg för detta.

KAPITEL 16: PERSONER VERKSAMMA VID SVENSKA MYNTVERK

16. PERSONER VERKSAMMA VID ELLER ANSVARIGA FÖR SVENSKA MYNTVERK 1521-1654

Under detta avsnitt har i första hand samlats uppgifter om personer som varit direkt verksamma vid myntverken, såsom myntmästare, myntskrivare, gravörer, präglare och annan personal. Vidare har även upptagits personer som direkt eller indirekt haft ansvar eller överinseende över myntningen i egenskap av exempelvis stathållare eller kammarråd. I de fall personerna redan blivit föremål för utförliga levnadsbeskrivningar, exempelvis i Svenskt biografiskt lexikon (SBL) eller i Svenskt konstnärslexikon (SKL) har notiserna gjorts mera kortfattade. Läsaren hänvisas istället till artiklarna i respektive lexikon, där också ytterligare litteraturhänvisningar kan inhämtas.

När det gäller myntverken i de svenska besittningarna, så har endast uppgifter om myntmästare, myntinspektorer, proberare (vårdier) och myntgravörer medtagits. Det har med andra ord inte ansetts vara lika intressant att dokumentera personal med andra befattningar.

Principen för ordnandet av personuppgifterna är följande: 1) efter familjenamn, exempelvis Berndes eller Preutz; 2) efter patronymikon exempelvis Andersson, Hansson eller Svensson; 3) efter dopnamn. Arrangemanget kan således kritiseras såsom varande anakronistiskt, eftersom man normalt sett i första hand utgår ifrån dopnamnet vid upprättande av personregister från 1500- och 1600-talen. Avsikten har dock varit att göra det lätt för den nutida läsaren att hitta i förteckningen.

ADAMSSON, Petter

Myntinspektör i Stockholm. Journalförare i generalbokhålleriet i juni 1643 och 26/4 1650 bokhållare. Den 19/3 1651 antogs han på prov som proberare (efter avlidne Casper Ziegler) vid myntet i Stockholm, men förbigicks av Christoffer Conradi vid den ordinarie tillsättningen ett par månader senare. 21/6 1651 utsågs han i stället till vågare vid Falu stadsväg och 20/9 1652 till myntinspektör. Avliden före 8/12 1656 (Kammarkollegiet, kanliet: protokoll Ala, 19/3 1651 fol 118 (KA); Kieberg 1957 s. 210).

ADRIAN

Guldskedare i Stockholm och Svartsjö. A. var verksam i Stockholm redan från 1536 (Avlöningsregister 1536 fol. 23v, Rkb vol. 7:2, KA; Uppbörds- och utgiftsregister 1537-38 fol. 183v, Rkb vol. 10, KA). 1542 proberade och mottog han förgyllt "garnaliesilver" för skedning på myntverket i Svartsjö (GIR XIV s. 234; Hallberg 1919, bilaga D). Vidare omnämnd i samband med att han 1545 uppsatte en ny vindugn på myntet (GIR XVII, sid. 159, 193). 29/5 1547 skriver Gustav Vasa till Borvid Larsson att han skall låta beväka Adrian, så att han inte rymmer ur landet, då han avvikit från Svartsjö till Stockholm. Kungen misstänkte att han stulit något silver som han erhållit för skedning (GIR XVIII s. 555f.). År 1553 trodde kungen återigen att han hade guld och silver att fordra av Adrian, det skulle inkrävas "för än han hugger sin kos av landet" skrev Gustav (GIR XXIV s. 151). Han tycks dock ha återuppräpat förtroendet, eftersom han så sent som 1565 var verksam vid myntverket i Stockholm; han vittnade då i processen mot myntmästare Jost Höijer (HH 13:1 s. 184).

AHRENS, Lazarus

Myntmästare i Hildesheim. Från år 1619 uppträder A. som kersnidare (gravör) i Hildesheim och hans bevarade räkningar för levererade stamper upphör 1629. I längderna för erlagda skatter i staden förekommer han dock under åren 1629-31 och han synes ha avlidit 1634 eller 1635. A:s signatur (LA) förekommer på vissa av de minnesmynt som slogs efter slaget vid Breitenfeld 1631, vilka följaktligen torde vara slagna i Hildesheim (Schultze 1895; Bahrfeldt 1896 sp. 2113f; <http://detlev-hoelscher.de>).

AMBROSIUS

Myntsven i Stockholm. Klagade 21/10 1584 tillsammans med några ej namngivna kollegor över en skuld som den bortgångne Hans Höijer hade till dem, och som de nu krävde änkan Elin och hennes nye make rådmannen Hans Andersson på (Srb 1584 II:7 s. 131f.).

ANDERS

Myntsven i Stockholm, omnämnd 1604 (Peder Pederssons räkenskap 1604, Rkb vol. 63:1, KA).

ANDERSSON, Mats

Myntskrivare i Stockholm och Vadstena. A. efterträdde Mats Thomasson som myntskrivare år 1574. Därefter var han verksam i Stockholm t.o.m. 1588 samt i Vadstena 1586/87. Större delen av hans räkenskaper från denna tid har bevarats (Myntväsen vol. 3-4, KA). Åren 1589-93 synes A. huvudsakligen ha varit sysselsatt med vädeniet (Ekström 1952 s. 81ff.; väderiräkenskaper i Strödda kamerala handlingar vol. 64-65, KA). A. återkom som myntskrivare 1594, men ersattes året därpå av Erik Hansson (1594 års räkenskap

i Strödda kamerala handlingar vol. 64, KA). A. var också underhållsbövding i ett antal olika häradar norr om Stockholm omkr. 1572-1607; han var även medlem av 1604 års lagkommission (Almqvist 1946 s. 107). Den 21/4 1578 köpte han ett stenhus på en ej angiven adress i Stockholm (Srb II:5 s. 357); kanske var det detta som låg i vad som 1588 kallas "Mats myntskrivares gränd", vilken uppenbarligen mynnade ut vid Stortorget (Srb II:7 s. 433); det torde ha varit den som nu bär namnet Solgränd och går västerut från detta torg. Den 17/4 1591 köpte han ytterligare ett stenhus på Västerlånggatan och samma år en tomt för 60 daler, för vilken dock en granne utövade hembrud (Srb II:8 s.273f, 277, 293f, 327).

ANDERSSON, Olof

Myntsven i Stockholm. A. vittnade år 1575 i processen mellan Hans Höijer och styvmödern Margareta angående ett svinn i myntverket som skall ha inträffat under 1567 (Srb II:4 s. 340). Den 11/6 1593 anklagade A. en person för stöld (Srb I s. 130). Möjligen identisk med Olof myntsven, omnämnd 1582 och 1590.

ANDRAE (ANDRESEN), Gabriel

Myntmästare i Weimar. A. var verksam i staden från 1620 och torde även ha präglat en omdiskuterad taler med Gustav II Adolfs bild från 1631, vilken är försedd med initialerna GA. A:s dödsdatum är numera fastställt: 12/9 1632. – A. skrev själv sitt namn Andressen (Erzmann 1988; Ulonska & Erzmann 1987; Ulonska 1990C; Koppe 2007 s. 45f.).

ARVIDSSON, Lars

Smedmästare i Åbo. Uppbar mickelsmäsölin 1558 (Hallberg 1919 s. 83).